

TARTU ÜLIKOOL

ÕIGUSTEADUSKOND

Avaliku õiguse osakond

Hele-Mai Sammel

USUVABADUSE JA LOOMAKAITSE SEOSSED EUROOPA ÕIGUSKORRAS
KODULOOMADE RITUAALSE TAPMISE REGULEERIMISEL

Magistritöö

Juhendaja: Dr jur Merilin Kiviorg

Tartu

2020

SISUKORD

Sissejuhatus	3
1. Usuvabadus	12
1.1 Usuvabadus rahvusvahelises õiguses	12
1.2. Usuvabadus põhiseadusliku õigusena	15
2. Rituaalne tapmine	18
2.1 Rituaalse tapmise protseduur	18
2.2 Vastuseis rituaalsele tapmisele	24
2.3 Võimalikud piirangud ja nende proportsionaalsus	29
3. Rituaalse tapmise regulatsioon Euroopas	33
4. Kohtupraktika	44
4.1 Euroopa Kohus	44
4.1.1. <i>Liga van Moskeeën</i>	44
4.1.2 <i>Œuvre d'assistance aux bêtes d'abattoirs (OABA)</i>	49
4.2 EIK – Juudi Liturgiline Ühendus <i>Cha'are Shalom Ve Tsedek</i> v Prantsusmaa	52
4.3 Saksamaa – <i>Schächten</i> kaasus	56
4.4 Austria	60
4.5 Poola	61
4.6 Kohtupraktika võrdlus	64
5. Rituaalse tapmise regulatsioon Eestis	69
Kokkuvõte	84
Summary	87
Kasutatud lühendid	93
Kasutatud kirjandus	93
Kasutatud kohtulahendid	102
Kasutatud õigusaktid	103

SISSEJUHATUS

Kõikidele inimühiskondadele kõige iseloomulikumaks tunnuseks läbi ajaloo on olnud usk kõrgemasse võimu. Ühiskonna arenemisega on mitmed algupärased usuliikumised muutunud ülemaailmse levikuga suurteks religioonideks, mille järgijate hulk ulatub sadadesse miljonitesse. Religioon annab inimesele erilise maailmatunnetuse, nägemuse kogu elust, selle päritolust ja mõttest. Religioon moodustab inimese elu põhialused, loob eetilised ja moraalinormid ning käitumismustrid ka igapäevaelu tegevustes. Religiooni järgijad kujundavad kogu oma käitumise usukommetele vastavaks ning teevad seda sügava sisemise veendumusega.¹

Kuivõrd religioon ning usukombestiku järgimine on usklike inimeste elus niivõrd olulisel kohal, siis tunnustatakse rahvusvaheliselt ühe olulisema inimõiguse ka õigust usuvabadusele. Usuvabaduse kaitset reguleerivad näiteks ÜRO Inimõiguste Ülddeklaratsioon (1948), Euroopa Inimõiguste ja Põhivabaduste Kaitse Konventsioon (1950) ja Euroopa Liidu Põhiõiguste Harta (2000). Siseriiklikul tasandil on usuvabaduse kaitse reguleeritud riikide konstitutsioonides, sealhulgas ka Eesti Vabariigi Põhiseaduses (1992). Rahvusvahelise õiguse kohaselt eristatakse absoluutseid inimõigusi, mida piirata ei või ning inimõigusi, mille kaitseala võib piirata, kuid ainult juhul kui piirang on demokraatlikus ühiskonnas vajalik, ei moonuta õiguse olemust ning on proportsionaalne. Ka usuvabadust võib piirata, avaliku korra, tervise või kõlbluse ning kaasinimeste õiguste ja vabaduste kaitseks.²

Rahvusvahelises õiguses loetakse usuvabaduse elementide hulka ka usulised rituaalid ning traditsioonid, sealhulgas ka koduloomade ning -lindude rituaalne tapmine.³ Ka Euroopa Inimõiguste Kohus (EIK) on kinnitanud, et usurituaalide hulka ning usuvabaduse kaitsealasse kuulub koduloomade rituaalne tapmine, mille eesmärgiks on varustada usklike religioossete seaduste kohaselt tapetud loomade lihaga.⁴ Tuntuimad ülemaailmse levikuga religioonid, mis

¹ Doe, N. *Law and Religion in Europe: A Comparative Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2011, lk 23-26.

² Euroopa Inimõiguste ja Põhivabaduste Konventsioon. 4.11.1950. - RT II 1996, 11, 34, art 9.

³ Doe (viide 1), lk 21-22.

⁴ EIK 27.06.2000, 27417/95, *The Jewish Liturgical Association Cha'are Shalom Ve Tsedek vs. France*, p 73.

praktiseerivad rituaalset tapmist, on islam ja judaism, mille järgijaid on maailmas veidi alla kahe miljardi ning Euroopas umbes nelikümmend viis miljonit (6% rahvastikust).⁵

Teine väga oluline põhimõte, mis aja jooksul järjest suuremat tähtsust omandab, on loomade heaolu. Põhimõtte olulisust näitab seegi, et Euroopa Liidu (EL) asutamislepingu protokollis käsitletakse loomade kaitset ja heaolu.⁶ Ka Euroopa Parlament on väljendanud, et loomad on aistmisvõimelised olendid, kelle eriomaste vajadustega tuleb arvestada ning et loomakaitse on 21. sajandil inimlikkuse väljendus ning väljakutse Euroopa tsivilisatsioonile ja kultuurile. Euroopa on jõudnud loomakaitse tasemelt maailmas kõrgele tasemele ning see vastab avalikkuse soovile saada eetilistest ja sotsiaalsetest kahtlustest vabu tooteid. Samas kinnitab ka Euroopa Parlament, et loomakaitse puudutab mitmeid poliitikavaldkondi ja paljusid eetilisi, sotsiaalseid, poliitilisi ja majanduslikke küsimusi, millega tuleb kindlasti arvestada.⁷

Üks olulisi valdkondi, milles loomade heaolu küsimus tõusetub eriti teravalt, on loomade kaitsmine nende tapmisel. Koduloomade tapmine on üks põhjalikumalt reguleeritud valdkondi loomakaitse alal nii siseriiklikult kui Euroopa Liidu tasandil. Euroopa Liidus on vastu võetud liikmesriikide jaoks otsekohalduv määrus 1099/2009, mis sätestab loomakaitse nõuded loomade tapmise ajal. Üldreeglina võib tappa ainult eelnevalt uimastatud looma. Looma uimastamine enne tapmist läheb aga mitmetel põhjustel vastuollu erinevate religioossete reeglitega. Seetõttu annab määrus 1099/2009 võimaluse siseriiklikult kehtestada erisusi üldisest reeglist rituaalse tapmise läbiviimisel, et oleks tagatud usuvabadus. Täpsemaid reegleid või ühetaolisi põhimõtteid rituaalse tapmise siseriiklikule regulatsioonile Euroopa Liidu õigus ei anna. Taoline ühtsete põhimõtete puudumine on aga loonud olukorra, kus pilt Euroopas on rituaalse tapmise osas väga kirju. Mitmed riigid Euroopas on rituaalse tapmise üldse keelustanud, kusjuures peamiseks argumendiks täieliku keelustamise õigustamiseks on olnud see, et usuvabadus on tagatud, kuna teistes Euroopa riikides on rituaalne tapmine lubatud. Mitmed riigid aga on otsustanud erinevate siseriiklike normidega usuvabadust piirata, kas siis avaliku korra või rahvatervise kaitse eesmärgiga.

⁵ Global Religious Futures. Region Profiles. Europe. Pew Research Centre. Arvutivõrgus - http://www.globalreligiousfutures.org/regions/europe/religious_demography#/?affiliations_religion_id=0&affiliations_year=2010.

⁶ Euroopa Ühenduse Asutamislepingu (konsolideeritud versioon) – D. Euroopa Ühenduse asutamislepingule lisatud protokollid. - Protokoll (nr 33) loomade kaitse ja heaolu kohta (1997). ELT C 321E, 29.12.2006, lk 314.

⁷ Jeggle, E. (raportöör). Loomade kaitset ja heaolu käsitlev ühenduse tegevuskava aastateks 2006–2010. - Euroopa Parlament, raport, 10.09.2006. Euroopa Parlamendi resolutsiooni ettepanek. p A, B, C.

Rituaalse tapmise keelustamise õiguspärasust või erinevate piiravate sätete õiguspärasust ning proportsionaalsust on arutletud ka mitmete riikide konstitutsioonikohtutes, samuti EIK-s ning Euroopa Kohtus. Kui aga võrrelda erinevate kohtute otsuseid, nii siseriiklikult kui Euroopa Kohtute kaasusi omavahel, selgub, et ka kohtupraktika on ebaühtlane, kohati vasturääkiv ka samade kohtute varasemate seisukohtadega ning ei anna seadusandjale võimalust siseriiklikku regulatsiooni luues lähtuda ka kõrgemate kohtute ühtsest seisukohast rituaalse tapmise küsimuses.

Eelneva uimastamiseta rituaalse tapmise keelustamise küsimus on hetkel Euroopas väga aktuaalne, vastuseis sellele ei ole kunagi olnud nii terav kui praegu. Viimastel aastakümnetel on ühiskonnas tekkinud järjest suuremad konfliktid nende kahe väga olulise põhimõtte – usuvabaduse ja loomade heaolu – vahel. Üha raskem on nii seadusandjatel kui kohtutel säilitada põhimõtete vahel tasakaalu. Loomakaitseorganisatsioonid nõuavad järjest häälekamalt uimastamata loomade rituaalse tapmise täielikku keelustamist, väites, et tegemist ei ole loomade humaanse kohtlemisega. Mitmetes Euroopa riikides on rituaalse tapmise keelustamine saanud poliitilise valimisvõitluse oluliseks teemaks.⁸ Samal ajal suureneb järjest nõudlus *halal*-liha järgi nii Euroopas kui ka kogu maailmas. Suureneb Euroopasse kolinud traditsioonilistest islamimaadest pärinevate elanike hulk, kes peavad autentset *halal*-liha ainuvõimalikuks ning Euroopas rohkem levinud liberaalseid kombeid ka *halal*-liha tootmisel ei tunnusta. Samuti on tekkinud Euroopa moslemite hulgas sõja, globaalse poliitika ning üldise meediakajastuse tõttu sotsiaalne surve, mille tõttu on moslemite hulgas märgatavalt kasvanud oma identiteedi ja “juurte” otsimine ning traditsionaliseerumine, mis ühest küljest avaldub ka autentse *halal*-liha nõudluse suurenemises.⁹

Rituaalse tapmise pooldajad väidavad, et tegemist on äärmiselt humaanse protseduuriga, mille käigus loomad valu ei tunne. Selle vastased aga väidavad, et loomade heaolu ei ole tagatud, kuna alati ei ole korrektne tapmine tagatud. Erinevate huvigruppide vahelise vastuolu ning teineteise mittemõistmise süvenemise tõttu on äärmiselt oluline jätkata üle-Euroopalist ühist dialoogi usukogukondade, loomakaitsjate, veterinaaride ning seadusandjate vahel, et leida kompromiss, mis tagaks nii usuvabaduse kui loomade heaolu.

⁸ Kõige eredamaks näiteks on Hollandis toimuv poliitiline võitlus, mida kirjeldatakse töö kolmandas peatükis. Valimiste eel on teemat käsitletud ka Ühendkuningriigis, Belgias jm riikides.

⁹ Lever, J., Miele, M. The Growth of Halal Meat Markets in Europe: An Exploration of the Supply Side Theory of Religion. - Journal of Rural Studies. Volume 28, issue 4, 2012, lk 529.

Euroopa Liidu ühtne lähenemine küsimusele oleks väga vajalik õiguskindluse tagamiseks. Järjest kerkivad erinevates Euroopa riikides avalikkuse ees üles samasugused küsimused ning kasutatakse samalaadseid argumente, et järjest enamates Euroopa riikides saavutada eelneva uimastamiseta rituaalse tapmise keelustamine. Põhimõtete vaheline tasakaal ja õigusrahu saavad üsna kergesti rikutud, kui rituaalse tapmise keelustamise idee muutub osaks valimisvõitlusest või avalikkuse silmis populaarsuse võitmise vahendiks. Usukogukondade kindlus oma traditsioonide jätkamise osas Euroopas oleks palju enam tagatud, kui rituaalse tapmise üldregulatsioon oleks sätestatud Euroopa Liidu tasandil. Ülevaade erinevate riikide väga erinevast seadusandlusest, näited riikide viimaste aastate poliitilistest otsustest ning kohtupraktika rituaalse tapmise kaasustes demonstreerivad selgelt ebakindlust, järjekindlusetust ning õiguslikku kaost, mis Euroopas valitseb.

Töö on oluline ka Eesti kontekstis. 2012. a. muudeti Loomakaitseseadust (LoKS), millega jäeti usukogukondadele võimalus Eestis rituaalset tapmist läbi viia oma usukogukondade tarbeks. Seaduse muutmisest alates ei ole Eestis Veterinaar- ja Toiduameti andmetel ühtegi rituaalset tapmist ametlikult läbi viidud. Samas on loomakaitseseorganisatsioonid ka Eestis järjest aktiivsemad, ka Riigikogu tasandil, mistõttu on oluline aru saada, miks usukogukonnad ei ole kasutanud neile seadusega antud võimalust rituaalse tapmise läbiviimiseks.

Usukogukondade õiguskindluse tagamiseks on seega vajalik ühtne regulatsioon või vähemalt ühtsed põhimõtted ja lähenemised kogu Euroopas. EL viitab lähimuse põhimõttele usuküsimuste reguleerimisel, aga käesolev töö näitab, et vähemalt rituaalse tapmise reguleerimisel peaks EL lähimuse põhimõttest taganema ning riikidele ühtsed suunised pakkuma. Mitmeski mõttes käsitlevad nii Euroopa riigid kui ka kohtud Euroopat rituaalse tapmise seisukohalt ühtsena – räägitakse Euroopa lihaturust, väidetakse, et siseriiklikult rituaalse tapmise keelustamise puhul on usuvabadus tagatud kui teised riigid seda lubavad jne. Seda kummalisem on, et keelustamise/lubamise või piirangute kehtestamise osas ei ole peetud vajalikuks kehtestada ühtseid reegleid kogu Euroopas.

Magistritööl on kaks peamist eesmärki. Esimeseks eesmärgiks on Eestis kehtiva regulatsiooni võrdlev analüüs teiste riikide seadusandluse ja kohtupraktikaga ning nende riikide regulatsioonide

võrdlus, kus viimastel aastatel on rituaalse tapmise küsimusega tegeletud¹⁰, et hinnata Eestis kehtestatud piirangute proportsionaalsust. Töös kirjeldatud õigusaktide ning kohtupraktika analüüsi teiseks eesmärgiks ongi aidata välja selgitada parimat võimalikku praktikat, mille alusel oleks võimalik välja töötada toimiv rituaalse tapmise regulatsioon Euroopa Liidu tasandil. Parim praktika ja regulatsioon on selline, mis maksimaalselt võimaldab järgida nii usuvabadust kui loomade heaolu. Selline regulatsioon on vajalik, et vältida rituaalse tapmise täielikku keelustamist kogu Euroopas, vältida üksikute nn „tapmisriikide“ tekkimist, kus ainukesena Euroopas rituaalne tapmine lubatud on, tagada Euroopa usukogukondade õiguskindlus ning selge ja üheselt arusaadav lähenemine rituaalsele tapmisele kogu Euroopas.

Käesoleva töö uurimisprobleem on Euroopa Inimõiguste Kohtu jurisdiktsiooni alla kuuluvates Euroopa Liidu riikides kehtestatud rituaalset tapmist piiravate sätete proportsionaalsus ning uskkondade õiguskindlus. Töö lähtub järgmistest hüpoteesidest:

- 1) eelneva uimastamiseta rituaalse tapmise keelustamine loomade heaolu tagamiseks riivab usuvabadust ebaproportsionaalselt;
- 2) Eestis kehtiv regulatsioon riivab usuvabadust ebaproportsionaalselt;
- 3) usukogukondade õiguskindluse tagamiseks ning loomade heaolu tagamiseks oleks vajalik ühtne regulatsioon ühtsete piirangutega kogu Euroopas.

Hüpoteesidele otsitakse kinnitust läbi järgmiste uurimisküsimuste:

- 1) Milline on õiguslikus praktikas tasakaal erinevate põhimõtete (loomakaitse vs usuvabadus) vahel?
- 2) Kas piirangute kehtestamisel on korrektselt hinnatud piirangu proportsionaalsust? Kas kõik kehtestatud piirangud on proportsionaalsed?
- 3) Kas usukogukondadele on tagatud õiguskindlus nii siseriiklikult kui Euroopas üldiselt?
- 4) Kas usukogukondi koheldakse võrdselt kõigi teistega? Kas usukogukondi diskrimineeritakse või koheldakse ebavõrdselt?
- 5) Kas Euroopa riigid kohtlevad usukogukondi neutraalselt?
- 6) Kas avaliku korra mõiste sisustamisel lähtutakse järjest enam looma heaolu põhimõttest?

¹⁰ Poola, Taani, Holland, Läti, Belgia.

Käesolev magistritöö on kvalitatiivne uurimistöö, kus kasutatakse võrdlevat ja analüütilist meetodit uurimistöö eesmärgi saavutamiseks ning uurimisküsimustele vastuste leidmiseks. Töö analüüsib uurimisprobleemi inimõiguste perspektiivist lähtuvalt, uuritakse usuvabaduse tagamist, usukogukondade õiguskindlust ja kehtestatud piiranguid erinevates Euroopa riikides. Töös võrreldakse erinevates riikides kehtivat rituaalse tapmise kohta käivat regulatsiooni. Võrdlusesse on valitud need riigid, kus rituaalse tapmise küsimust on siseriiklike õigusnormidega reguleeritud või piiratud viimaste aastate jooksul ning need riigid, kus eelneva uimastamiseta rituaalne tapmine on keelustatud või planeeritud keelustada. Sellisteks riikideks on näiteks Taani, Holland, Läti. Valitud riikide võrdlus on oluline, et aru saada, milliste argumentidega on erinevates riikides piirangute kehtestamist põhjendatud, kuidas on hinnatud piirangute proportsionaalsust ning millega on põhjendatud usuvabaduse säilimist. Samuti analüüsitakse kohtuotsuseid riikidest nagu Saksamaa, Austria ja Poola, mis on Euroopa riikidest ainsad, kus rituaalse tapmise lubamise küsimus on olnud konstitutsioonikohtu ees ning võrreldakse jõustunud kohtuotsuseid omavahel ning EIK ja Euroopa Kohtu (EK) otsustega. EIK ja EK kaasuste analüüs on oluline, kuna just nende kohtute otsuseid võetakse aluseks nii siseriiklike kohtuotsuste tegemisel kui õiguse hindamisel. Töös on põhjalikumalt analüüsitud Eestis kehtivat regulatsiooni rituaalse tapmise osas. Kasutatud on nii ajaloolist meetodit kui ka võrdlevat meetodit. Ajaloolise meetodiga on analüüsitud Loomakaitseaduse vastuvõtmise protsessi, mis demonstreerib ilmekalt õiguskindluse puudumist ja muudele riikidele sarnase argumentatsiooni kasutamist rituaalse tapmise keelustamise saavutamiseks, ning võrreldud on Eesti regulatsiooni teiste Euroopa riikide regulatsioonidega ning kohtute suunistega. Töö on mõneti ka interdistsiplinaarne. Võimaldamaks põhjalikumat arusaamist vajalikust regulatsioonist ja tekkinud probleemidest on käsitletud ka uskkondade enda arusaamisi rituaalsest tapmisest ning teistes valdkondades tehtud uurimistöid loomade heaolust rituaalsel tapmisel.

Töö näitab, et täpsemaks arusaamiseks probleemi ulatusest, on tulevikus vajalik koostada põhjalikum interdistsiplinaarne uurimus, mis lisaks analüüsib ka küsimuse majanduslikku poolt. Erinevad uurimused ja kohtupraktika on viidanud laiemale probleemile seoses rituaalse tapmise ja lihaturuga. Nimelt ei ole reguleeritud rituaalselt tapetud loomadest saadud liha sertifitseerimine Euroopas ega ka liikmesriikides siseriiklikult, samuti puudub kohustus viidata toote märgisel tapmisviisi kohta, mistõttu tegelikult puudub tarbijal teadmine selle kohta, mis viisil konkreetne toode toodetud on. Samuti puudub regulatsioon rituaalselt tapetud loomade liha tavalihana

käitlemise osas. Kohustusliku märgistamise ja eraldi käitlemise nõue aga omab väga suurt majanduslikku mõju. Kuna kogu temaatika on üles kerkinud viimaste aastate jooksul, siis puudub tegelikult ülevaade, kui suurt osa toodetavast lihast see mõjutab ning majanduslikest mõjudest kokku. Samuti on ajakirjanduses väidetud, et rituaalse tapmise läbiviimine on palju odavam, kuna kaovad ära kulutused uimastamisele, mistõttu teised tapmisi läbiviivad isikud on ebavõrdses olukorras. Ka selles osas uurimistöö puudub, küll aga oleks selle olemasolu väga vajalik. Kuna teema on väga suur ning väljub käesoleva töö raamidest, siis pikemalt lihaturu teemat töös ei käsitleta.

Rituaalse tapmise temaatikaga on tegelenud paljud uurijad erinevatest valdkondadest – usuteadus, sotsioloogia, eetika, kultuuriuuringud, psühholoogia, veterinaaria, liha hügieen, õigusteadus. Rituaalse tapmise kultuurilist tausta ning erinevate kogukondade vastuseisu eetilise-filosoofilise põhjuseid on uurinud näiteks M. Dahlan-Taylor¹¹ ja C.E. Haupt¹². J. Silver¹³ on analüüsinud religioosseid reegleid judaismis ning H. Anil¹⁴ islamis. Itaalia ja Hispaania veterinaarmeditsiini teadlased¹⁵ on uurinud rituaalse tapmise praktikaid tapamajades. S.D. Rosen¹⁶ on uurinud looma füsioloogilisi reaktsioone rituaalse tapmise ajal. Erinevad uurijad on analüüsinud üksikutes riikides hetkel toimuvat ühiskondlikku debatti ning seadusandjate kasutatavaid argumente rituaalse tapmise piiramisel. R.J. Delahunty¹⁷ on analüüsinud Taani otsust rituaalne tapmine keelustada, E. Downing¹⁸ on uurinud Suurbritannia seisukohti ning T. Havinga¹⁹ ja M. Valenta²⁰ Hollandi juhtumit. Mitmed õigusteadlased on analüüsinud erinevaid kohtuotsuseid. Näiteks Poola konstitutsioonikohtu otsust rituaalse tapmise keelustamise osas on analüüsinud A. Gliszczynska-

¹¹ Dahlan-Taylor, M. Beyond Barbarity and Concealment: Animal Sacrifice and Religious Slaughter in Islamic Responses to Postdomesticity. - Culture and Religion. Volume 17, Issue 3, 2016, lk 352-365.

¹² Haupt, C.E. Free Exercise of Religion and Animal Protection: A Comparative Perspective on Ritual Slaughter. - The Georg Washington International Law Review. Volume 39, 2007, lk 839-885.

¹³ Silver, J. Understanding Freedom of Religion in a Religious Industry: Kosher Slaughter (Shechita) and Animal Welfare. - Victoria University of Wellington Law Review. Volume 42, Issue 4, 2011, lk 671-704.

¹⁴ Anil, H. jt. Religious Rules and Requirements – Halal Slaughter. - Dialrel project, 2010.

¹⁵ Bozzo, G. jt. Kosher Slaughter Paradigms: Evaluation of Slaughterhouse Inspection Procedures. - Meat Science. Issue 128, 2017, lk 30-33.

¹⁶ Rosen, S.D. Physiological Insights into Shechita. - The Veterinary Record. 12.06.2004, lk 759-765.

¹⁷ Delahunty, R.J. Does Animal Welfare Trump Religious Liberty? The Danish Ban on Kosher and Halal Butchering. - San Diego International Law Journal. Volume 16, issue 2, 2015, lk 341-379.

¹⁸ Downing, E. Religious Slaughter of Animals. - Commons Briefing papers SN07108. House of Commons Library. 12.02.2015.

¹⁹ Havinga, T. Regulating Halal and Kosher Foods: Different Arrangements Between State, Industry and Religious Actors. - Erasmus Law Review. Volume 3, Issue 4, 2010, lk 241-255.

²⁰ Valenta, M. Pluralist Democracy or Scientistic Monocracy? Debating Ritual Slaughter. - Erasmus Law Review. Volume 5, Issue 1, 2012, lk 27-42.

Grabias ja W. Sadurski²¹, A. Szumigalska ja M. Bazan²² ning J. Silver²³. Erinevate kohtute, sealhulgas EIK, otsuseid on võrdlevalt analüüsinud C.M. Zoethout²⁴ ja J. Cohen²⁵. Euroopa Kohtu otsuseid on analüüsinud näiteks A. Peters²⁶ ning P. Watson ja P. Oliver²⁷. EIK usuvabadust puudutavate kaasuste kohta on 2019.a. valminud analüüs M. Hilli ja K. Barnes'i²⁸ poolt. Seega on uurijate käsitus olnud pigem konkreetsest uurimisvaldkonnast lähtuv ning puudutanud vaid üht aspekti rituaalse tapmise temaatikast. Süstemaatilisemalt on rituaalse tapmise teemale lähenenud ning analüüsinud debati olemust ning riikide seadusemuudatuste põhjuseid J. Rovinsky²⁹, kelle analüüs ei hõlma aga kohtupraktikat. Põhjalikum uurimus rituaalse tapmise regulatsioonidest Euroopas, usukogukondade ning veterinaaride seisukohtadest valmis 2010. a. Dialrel projekti raames.³⁰ Projekti raames ei analüüsitud aga samuti kohtupraktikat, ka on valdkonna kiire areng toonud 10 aastaga kaasa mitmeid muudatusi riikide seadusandluses. Süstemaatiline käsitus, kus analüüsitakse nii kehtivat seadusandlust, toimuvat debatti ning kohtupraktikat, töö kirjutamise hetkel puudub. Samuti puudub võrdlev analüüs Eestis kehtiva Loomakaitseseaduse kohta. Samas on rituaalse tapmise probleematika väga kiirelt arenev, muudatused seisukohtades ja regulatsioonides toimuvad väga kiiresti ning valdkond on kompleksne, mistõttu süstemaatiline analüüs on väga vajalik.

²¹ Gliszczynska-Grabias, A., Sadurski, W. Law of Ritual Slaughter and the Principle of Religious Equality. - Sydney Law School. Legal studies research paper no 16/84, sept 2016.

²² Szumigalska, A., Bazan, M. Ritual Slaughter Issue in Poland: Between Religious Freedom, Legal Order and Economic-political Interests. - Religion and Society in Central and Eastern Europe. Volume 7, Issue 1, 2014, lk 53-69

²³ Silver, J. Case Comment. Zgodnie z Obyczajami Religijnymi (According to Religious Rights): A Dissenting Opinion on the Polish Slaughter Case. - Oxford Journal of Law and Religion. Volume 3, Issue 2, 2014, lk 347-353.

²⁴ Zoethout, C.M. Ritual Slaughter and the Freedom of Religion: Some Reflections on a Stunning Matter. - Human Rights Quarterly. Volume 35, Number 3, August 2013, lk 651-672.

²⁵ Cohen, J. Kosher Slaughter, State Regulation of Religious Organizations and the European Court of Human Rights. - Intercultural Human Rights Law Review. Volume 4, 2009, lk 355-385.

²⁶ Peters, A. Religious Slaughter and Animal Welfare Revisited: CJEU, Liga van Moskeeën en Islamitische Organisaties Provincie Antwerpen (2018). - Canadian Journal of Comparative and Contemporary Law. Volume 5, 2019, lk 269-298.

²⁷ Watson, P., Oliver, P. Is the Court of Justice of the European Union Finding its Religion? - Fordham International Law Journal. Volume 42, number 3, 2019, lk 847-874.

²⁸ Hill, M., Barnes, K. Limitations on Freedom of Religion and Belief in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights in the Quarter Century since its Judgement in Kokkinakis v. Greece. - Religion and Human Rights. Volume 12, issue 2-3, 2017, lk 174-197.

²⁹ Rovinsky, J.A. The Cutting Edge: The Debate Over Regulation of Ritual Slaughter in the Western World. - California Western International Law Journal. Volume 45, Issue 1, 2014, lk 79-108.

³⁰ Holleben, van K. jt. Report on Good and Adverse Practices - Animal Welfare Concerns in Relation to Slaughter Practices from the Viewpoint of Veterinary Sciences. - Dialrel report, 2010.

Käesolev töö on jaotatud viieks peatükiks. Esimeses peatükis käsitletakse lühidalt usuvabadust kui põhiõigust, analüüsitakse usuvabaduse piiramise aluseid EIK praktika kohaselt ning selgitatakse rituaalse tapmist kuulumist usuvabaduse kaitseala hulka ja selle piiramise võimalusi. Selguse huvides ei käsitleta esimeses peatükis põhjalikumalt usuvabaduse üldteooriast, sest see on põhjalikult lahti kirjutatud teistes allikates, vaid räägitakse rituaalse tapmise kontekstis olulisemast. Teises peatükis käsitletakse rituaalse tapmise olemust ning analüüsitakse põhjuseid, miks rituaalse tapmise keelustamine loomade heaolu huvides on tänapäeva Euroopas nii aktuaalne. Peatükis selgitatakse erinevate kogukondade vastuseisu põhjuseid, hetkeolukorda ühiskondlikus debatis ja vastuolude ületamise võimalusi ning üritatakse selgitada, kas avaliku korra mõiste sisustamisel lähtutakse üha enam loomakaitsestest põhimõtetest. Kolmandas peatükis antakse ülevaade rituaalse tapmise kohta käivast regulatsioonist Euroopas, võrreldakse riikides kehtivaid regulatsioone, analüüsitakse kehtestatud piiranguid ja nende proportsionaalsust ning tuuakse näiteid mõningatest viimastest arengutest riikide seadusloomes. Peatükk peaks andma vastuse põhimõtete tasakaalule õiguslikus praktikas ning kehtestatud piirangute proportsionaalsusele. Neljandas peatükis analüüsitakse võrdlevalt rituaalse tapmise regulatsiooni analüüsinud konstitutsioonikohtute, EIK ja EK vastavat kohtupraktikat. Analüüs peaks selgitama kõrgemate kohtute hinnangut piirangute proportsionaalsusele, usukogukondade võrdsusele ja riigi neutraalsusele. Viiendas peatükis analüüsitakse põhjalikumalt Eestis kehtivat regulatsiooni, selle vastuvõtmise protsessi, sätestatud piirangute proportsionaalsust ning võrreldakse kehtivat seadust kohtupraktika ning teiste Euroopa riikide seadusandlusega ja antakse soovitusel regulatsiooni muutmiseks.

1. USUVABADUS

1.1 Usuvabadus rahvusvahelises õiguses

Rahvusvaheline inimõiguste õigus tänases mõttes sai alguse pärast II maailmasõda. Inimõigused on riigiülesed kõikidele inimestele kuuluvad universaalsed ja moraalselt kehtivad õigused, mis on kõigil inimestel olemas, ilma et nende omandamiseks peaks midagi ette võtma, ning mis kaitsevad igit isikut nii teiste isikute kui riigi vastu.³¹ Ühe esimese ja olulisema õigusena loeti inimõiguste hulka kuuluvaks ka õigus usuvabadusele.³² Selle aluseks on üldine arusaam usu rollist inimese elus. Religioon annab inimesele maailmatunnetuse, nägemuse kogu elust, selle päritolust ja mõttest. Seega on usuvabadus uskliku inimese elus vaieldamatult väga olulise tähendusega.

Rahvusvahelise õiguse allikatest on riikide jaoks usuvabaduse osas tähtsaimad ÜRO Inimõiguste Ülddeklaratsiooni (UDHR, 1948) art 18³³, ÜRO Kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelise pakti (ICCPR, 1966) art 18³⁴ ning Lapse õiguste konventsiooni (CRC, 1989) art 14³⁵. Kõik nimetatud õigusaktid kinnitavad, et igaühel on õigus usuvabadusele, kirjeldavad usuvabaduse elemente ning piirangute aluseid. Vastuvõtmise ajal loeti Inimõiguste Ülddeklaratsiooni riikide jaoks pigem moraalselt siduvaks, kuid täna loetakse selles sätestatud standardeid vähemalt osaliselt rahvusvahelise tavaõiguse osaks. UDHR tugevat õiguslikku positsiooni näitab ka see, et sellele on viidatud paljude riikide põhiseadustes ja ka järgnevates õiguslikult siduvates konventsioonides. Nii ICCPR-i kui CRC on ratifitseeritud enamiku Euroopa riikide poolt, kaasa arvatud Eesti. 1981. a ÜRO peaassambleel vastu võetud „Deklaratsioon usulise sallimatuse ja usu või veendumuse tõttu diskrimineerimise kõikide vormide lõpetamise kohta“ võtab kokku varasemate usuvabadust puudutavate dokumentide põhimõtted.³⁶

³¹ Ernits, M. Põhiseaduse II peatüki sissejuhatus, komm 11. – Ü. Madise jt (toim). Eesti Vabariigi põhiseadus. Kommenteeritud väljaanne. 4., täiend. vlj. Tallinn: Juura, 2017.

³² Ringvee, R. Riik ja religioon nõukogudejärgses Eestis 1991-2008. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011, lk 82.

³³ ÜRO Inimõiguste Ülddeklaratsioon. 10.12.1948. UN General Assembly resolution 217 A (III).

³⁴ ÜRO Kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvaheline pakt. - RT II 1994, 10, 11.

³⁵ ÜRO Lapse õiguste konventsioon. - RT II 1996, 16, 56.

³⁶ Deklaratsioon usulise sallimatuse ja usu või veendumuse tõttu diskrimineerimise kõikide vormide lõpetamise kohta - A/RES/36/55, 25.11.1981.

Enamus Euroopa riike ei ole oma seadusandluses defineerinud mõisteid „usk“ ja „veendumus“. Ilmselt teadlikult, sest igasugune definitsioon on piiritletud ja võib hakata piirama mõningate usundite kuulumist liigituse alla. Selle tõttu sisustatakse neid termineid väga erinevalt ja puudub ühene arusaam, mida täpselt nende terminite all mõistetakse nii siseriiklikult kui Euroopas laiemalt. Vajadusel lähtutakse mõiste sisustamisel kohtupraktikast või rahvusvaheliste dokumentide määratlustest ning usuvabaduse elementide sisustamisest.³⁷

Rahvusvahelises õiguses loetakse usuvabaduse elementideks usku, mis väljendub kuulutamise, järgimise, kultuse, õpetamise ja/või kombetalituste kaudu. Olulisteks elementideks on veel vabadus usku valida, õigus osaleda individuaalsetes või kollektiivsetes usulistes tegevustes, pühapaikade olemasolu, rituaalid ja traditsioonid, usu levitamine, usujuhtide ja nende ülesannete määramine, pühade päevade järgimine ja usu põhimõtete kohustuslik järgimine usklike poolt. Usuvabaduse elemendina loetletud usulised rituaalid ning traditsioonid hõlmavad endas ka koduloomade ning – lindude rituaalse tapmise teatud religioonides.³⁸ Veendumuse määratlemine rahvusvahelises õiguses on ebamäärasem. Reeglina loetakse usuvabadusega kaitstud veendumuste alla mõningad filosoofilised veendumused, mis ei ole religioossed, kuid mis on inimese elus analoogse tähtsusega kui religioossed veendumused, nt patsifism, veganism, ateism jt.³⁹ Hetkeseisuga ei ole veendumusena käsitletud loomakaitset kui suuremat filosoofiat. Küll aga on selline käsitlus võimalik loomakaitse põhimõtete järjest olulisemaks muutumisel avalikus korras ja inimeste igapäevaelus. Sellisel juhul tekib oht, et rituaalse tapmise keelustamist üritatakse saavutada väitega, et ka looma heaolu filosoofilise veendumusena kuulub usuvabaduse kaitse alla ning on sellega usulise traditsiooniga võrdselt kaitstud. Kuidas sellises olukorras tagada usuvabaduse kaitse usukogukondadele, jääb tulevikus arutlemiseks.

Olulisemad regionaalsed inimõiguste alased dokumendid Euroopas on Euroopa Inimõiguste ja Põhivabaduste Kaitse Konventsioon (EIÕK, 1950), mis käsitleb õigust usuvabadusele artiklis 9⁴⁰ ja Euroopa Liidu Põhiõiguste Harta (2009), mis sätestab usuvabaduse artiklis 10.⁴¹ Kõik Euroopa Liidu liikmesriigid on EIÕK ratifitseerinud. Konventsioonis sisustatakse usuvabadus kolme

³⁷ Doe (viide 1), lk 20.

³⁸ ibidem, lk 20-21.

³⁹ Vickers, L. Religious Freedom, Religious Discrimination and the Workplace. Oxford: Hart Publishing, 2008, lk 23-24.

⁴⁰ Euroopa Inimõiguste ja Põhivabaduste Konventsioon, 4.11.1950. - RT II 1996, 11, 34.

⁴¹ Euroopa Liidu Põhiõiguste Harta. - 26.10.2012, OJ C 326.

osateguri – individuaalse usuvabaduse, kollektiivse usuvabaduse ning usuliste ühenduste autonoomia – kaudu. Selle kohaselt on inimese usulised ja veendumuslikud tõekspidamised või nende puudumine selle isiku isiklik ja vaba valik, millesse riik ei tohi ega saa sekkuda ning selliste tõekspidamiste olemasolu või puudumine ei tohi olla diskrimineerivaks poliitiliste ja kodanikuõiguste teostamisel; inimesel on õigus järgida oma usutalitust; usulistel ühendustel on õigus sisemisele autonoomiale, millesse riigil ei ole üldjuhul õigust sekkuda.⁴²

Konventsiooni art 9 lg 2 kohaselt võib piirata vabadust kuulutada oma usku või veendumusi üksnes seaduses ettenähtud piirangute alusel ja kui see on vajalik ühiskondliku turvalisuse huvides, avaliku korra, tervise või kõlbluse ja kaasinimeste õiguste ja vabaduste kaitseks. EIK on selgitanud, et isikute art-s 9 sätestatud õigustesse sekkumise all mõeldakse üldjuhul riigi poolt kehtestatud kitsendavaid meetmeid, aga ka positiivsete kohustuste tekkimisel vajalike tegevuste mittetegemist riigi poolt. „Seaduses ettenähtud“ piirang peab EIK tõlgenduse kohaselt vastama järgmistele tunnustele – piirang peab olema osa siseriiklikust õigusest, avalikkusele kättesaadav, piisavalt täpne ja ettenähtav ning sätestama kaitse täidesaatva võimu omavolilise sekkumise eest ja välistama võimuasutuste piiramatut kaalutlusõigust. Sätestatud piirangul peab olema seaduslik eesmärk, milleks on avalik kord ja turvalisus, inimeste tervise või kõlbluse kaitse ja teiste inimeste õiguste ja vabaduste kaitse. Kohus ei ole eesmärki tavaliselt väga sügavuti analüüsinud ning on aktsepteerinud riikide põhjendusi piirangu sätestamise eesmärgi kohta. Suurt tähelepanu on kohus pööranud kindlaks tegemisele, kas piirang on demokraatlikus ühiskonnas vajalik.⁴³ Kohus on selgitanud, et: „Piirangu vajalikkus demokraatlikus ühiskonnas loetakse põhjendatuks, kui ta vastab ülekaalukale sotsiaalsele vajadusele, on proportsionaalne ning põhjendused on asjakohased ja piisavad. Piiranguga peab saavutama tasakaalu, mis tagab vähemuse ausa kohtlemise ning väldib enamuse igasuguse omavoli.“⁴⁴ Seega viiakse vajalikkuse hindamise all tihti läbi ka meetme proportsionaalsuse hindamine kitsamalt.⁴⁵

Inimõiguste kaitse Euroopa Liidus arutati põhjalikult läbi 21. saj. alguses, kui koostati Euroopa Liidu Põhiõiguste Harta.⁴⁶ Euroopa Liidu religiooniõigus lähtub seitsmest põhimõttest, mis ei ole

⁴² Ringvee (viide 32), lk 84.

⁴³ Hill, M., Barnes, K. (viide 28), lk 177.

⁴⁴ EIK 26.04.2016, 62649/10, *Izzetin Dogan and others vs Turkey*, p 105, 109.

⁴⁵ Hill, M., Barnes, K. (viide 28), lk 177.

⁴⁶ Euroopa Liidu Põhiõiguste Harta (viide 41).

üheselt õigusaktides reguleeritud, kuid on tuvastatavad erinevatest õigusaktidest ja seletuskirjadest. Esimene neist on arusaamine religiooni olulisusest Euroopa identiteedi kujunemisel. Euroopa Liit tunnustab oma liikmesriikide religiooset pluralismi ning suhtub kõikidesse religioonidesse neutraalselt. Teiseks subsidiaarsuse ehk lähimuse põhimõte, mille kohaselt ei ole rahvuslikud usuküsimused EL kompetentsuses, EL ei tohiks nendesse küsimustesse sekkuda ning EL austab liikmesriikide usuorganisatsioonide staatusi nendes liikmesriikides. Kolmas oluline põhimõte on usuvabaduse kui iga inimese põhiõiguse põhimõte. EL religiooniõiguse neljas põhimõte on võrdsuse põhimõte. Mitte kedagi ei tohi diskrimineerida usu või veendumuste pärast. Viiendaks tunnustatakse religioosete organisatsioonide autonoomsust. Kuuendaks põhimõtteks on EL tihe koostöö usukogukondadega, mis on oluline just usukogukondade eriteadmiste pärast usuvaldkonnas. Seitsmendaks põhimõtteks on religiooni ja usuvabaduse eriline kaitsmine igasuguste privileegide ning erandite näol. Näiteks on kehtestatud rituaalse tapmise läbiviimiseks erand üldisest loomade tapmise korrast.⁴⁷ Seega on usuasjade reguleerimine jäetud Euroopa Liidus pigem siseriiklikuks otsustamiseks, seda teatavate üldkriteeriumite nt diskrimineerimiskeeld, religioosete ühenduste autonoomia jne alusel. Ka EIK on analüüsinud siseriikliku kaalutlusõiguse põhimõtet ning leidnud, et religioossus ja usu tähtsus ühiskonnas, ajalooliselt välja kujunenud riigi ja religiooni suhe riigis ning sellest lähtuv kohalik situatsioon on Euroopa riikides niivõrd erinev, et ühtset regulatsiooni usuasjades Euroopa-üleselt on väga keeruline kehtestada.⁴⁸ Käesolev töö näitab, et vähemalt rituaalse tapmise regulatsiooni osas peaks Euroopa Liit lähimuse põhimõttest erandi tegema.

1.2 Usuvabadus põhiseadusliku õigusena

Kõigis Euroopa Liidu liikmesriikides on peetud inimõigusi niivõrd olulisteks väärtusteks, et nende kaitse on reguleeritud konstitutsiooni tasemel. Nii ka Eestis. Põhiseaduse § 40 sätestab, et igaühel on südametunnistuse-, usu- ja mõttevabadus ning § 41, et igaühel on õigus jääda truuks oma arvamustele ja veendumustele.⁴⁹ § 40 lg 1 ning § 41 lg 1 on ilma reservatsioonita põhiõigused, mis viitavad *forum internumile*, inimese võõrandamatule ning isiksusest lahutamatule õigusele

⁴⁷ Doe (viide 1), lk 238-258.

⁴⁸ Hill, M., Barnes, K. (viide 28), lk 177.

⁴⁹ Eesti Vabariigi Põhiseadus. - RT 1992, 26, 349.

vaimsele enesemääramisele. Tegemist on passiivse, sisemise vabadusega, absoluutse õigusega vaateid omada, neist loobuda või neid muuta. *Forum internumi* puhul puuduvad avalikul võimul igasugused sekkumise alused.⁵⁰

Kui inimene soovib oma veendumusi ja usku aktiivselt väljendada, kuulutada ja levitada, leida omale mõttekaaslasi jne, siis ulatub vabadus juba *forum externumile* ehk aktiivse, tegevuses teostatava vabaduseni. *Forum externum*'le viitab § 40 lg 3, mis tagab õiguse täita usutalitusi. Usutalituse sisu ja vorm on uskujate enda määrata ning riigil puudub õigus otsustada, milline usk on legitiimne ja milline mitte.⁵¹ Üldiselt tuleb usu ja usutalituse mõisteid sisustada avaralt ning mitte piirduda vaid traditsiooniliste ja harjumuspäraste uskude ja usutalitustega. Vastasel juhul võidakse diskrimineerida vähetuntud või uusi usundeid. Usu- ja usutalituse täitmise vabadus ei hõlma ainult usulisi talitusi kitsamas mõttes (nt jumalateenistust, palvetamist), vaid hõlmab näiteks sakraalehitiste rajamist, teatud riietuse kandmist, toidu tarvitamist, õigust luua heategevuslikke ning humanitaarseid institutsioone, jagada õpetust selleks sobivates kohtades, vastavalt oma religiooni nõuetele omada puhkepäevi, pidada pühasid, viia läbi tseremooniaid ning koolitada, määrata või valida usuliidreid.⁵²

Õigus täita usutalitusi ei ole siiski piiramatu. Usutalituse täitmine ei tohi § 40 lg 3 kohaselt kahjustada avalikku korda, tervist ega kõlblust. PS § 11 kohaselt peab iga põhiõiguse riive olema põhiseadusega kooskõlas, demokraatlikus ühiskonnas vajalik ega tohi moonutada piiravate õiguste ja vabaduste olemust. Seega kontrollitakse ka usuvabaduse riive korral piirangute proportsionaalsust, tehes kindlaks abinõu sobivuse, vajalikkuse ja proportsionaalsuse kitsamas mõttes (mõõdukus).⁵³

Vastavalt PS § 40 lg-le 3 võib usuvabadust piirata avaliku korra, tervise ja kõlbluse huvides. Avalik kord on laialdaselt kasutatav mõiste. Põhiseadus nimetab avalikku korda §-des 26 ja 33, § 40 lg-s 3, § 45 lg-s 1 ning §-des 47 ja 130, kuid ei määratle selle mõiste sisu sõnaselgelt. Avaliku korra mõistet kasutavad ka ECHR ja selle lisaprotokollid, samuti mõned muud rahvusvahelised

⁵⁰ Maruste, R. Konstitutsionalism ning põhiõiguste ja –vabaduste kaitse. Tallinn: Juura, 2004, lk 519-520, 523.

⁵¹ ibidem, lk 519-520, 523.

⁵² Kiviorg, M., Roosma, P. Põhiseaduse § 40 kommentaar, kumm 5. – Ü. Madise jt (toim). Eesti Vabariigi põhiseadus. Kommenteeritud väljaanne. 4., täiend. vlj. Tallinn: Juura, 2017.

⁵³ ibidem, § 40, p 6.

inimõiguste alased kokkulepped. Konventsioonis kasutatakse ka ühiskondliku turvalisuse mõistet analoogilises tähenduses avaliku korra mõistega. Avalikku korda mainitakse määratlemata õigusmõistena paljudes seadustes, samuti kohalike omavalitsuste eeskirjades. Riigikohtu kriminaalkolleegium on määratlenud avalikku korda kui „... tavadega, heade kommetega, normidega või reeglitega kinnistatud isikutevahelisi suhteid ühiskonnas, mis tagavad igaühe avaliku kindlustunde ja võimaluse realiseerida oma õigusi, vabadusi ja kohustusi“.⁵⁴ Seega võib avaliku korra kaitsealana mõista sisuliselt kogu objektiivset õiguskorda ning sellele üles ehitatud elukorraldust tervikuna – isikute era- ja avalik-õiguslikud subjektiivsed õigused, ühiskonna turvalisus ning avaliku võimu ja avalike teenuste toimimine.⁵⁵ Loomade humaanne kohtlemine, sealhulgas nende humaanne tapmine, kuulub avaliku korra hulka ning seda on reguleeritud mitmete õigusaktidega nii Euroopa Liidu tasandil kui Eesti-siseselt. Seega on avaliku korra huvides, et rituaalne tapmine ei toimuks ilma vastava regulatsioonita, ükskõik kus ja kuidas, mistõttu on õigustatud usuvabaduse mõningane piiramine rituaalse tapmise reguleerimise näol, et täita kohustust kaitsta loomi kõigi välditavate kannatuste, stressi ja valu eest. Mõistetav on ka rituaalse tapmise piiramine inimeste tervise huvides – kuivõrd ka rituaalselt tapetud loomade liha jõuab lõpuks inimeste toidulauale, on arusaadav, et kohalduvad toiduhügieenialased nõuded nii liha käitlemise protseduurile kui ruumidele ja vahenditele.

Seega on õigus usuvabadusele ühe olulisima inimõigusena sätestatud nii rahvusvahelise õiguse kui siseriikliku õiguse osana. Usuvabaduse elementide hulka kuulub kindlasti ka koduloomade rituaalne tapmine mõningates religioonides. Usuvabadus on piiratav avaliku korra, rahvatervise ning moraali huvides. Kas rituaalse tapmise läbiviimisele kehtestatav piirang on vajalik nimetatud eesmärkide saavutamiseks ning proportsionaalne, on igakordse kaalumise küsimus.

⁵⁴ Avaliku korra mõistet on sisustanud Riigikohus erinevates kohtulahendites nt RKKK 3-1-1-28-02 p 9, RKKK 3-1-1-32-96.

⁵⁵ Korrakaitseaduse eelnõu seletuskiri. 03.07.2006. 3-2-01/7009, lk 18-19.

2. RITUAALNE TAPMINE

2.1 Rituaalse tapmise protseduur

Rituaalne tapmine on protseduur, mille käigus koduloomad ja –linnud tapetakse, järgides reegleid, mis pärinevad iidsetest religioossetest seadustest. Peamiselt seostatakse rituaalset tapmist islami ja juudiusuga, mis on ülemaailmselt levinud ja suure järgijaskonnaga. Väiksema järgijate arvuga või kohaliku tähtsusega usukogukondi, mis samuti praktiseerivad rituaalset tapmist, on teisigi,⁵⁶ kuid põhiliselt mõjutab rituaalse tapmise piiramine just moslemeid ja juute. Rituaalse tapmise reeglid on kirjeldatud mõlema religiooni pühakirjades.

Islam tekkis 7. saj Araabia poolsaarel. Tänapäevaks on islam levinud üle kogu maailma ning ligi neljandik maailma rahvastikust on moslemid.⁵⁷ Moslemite jaoks on islam eluviis, mille kõik olulised osad on paika pannud Koraan ja Prohvet Muhamedi õpetus ehk Sunna. Islami seadused määravad kindlaks ka inimeste käitumise loomade suhtes. Islam tunnistab loomi kui arenenud teadvusega olevusi, kes on intelligentsed, kannatavad, tunnetavad Allahi, on teadlikud oma surmast ning tõusevad igavesele elule nagu inimesed. Seetõttu on loomakaitse islamis väga olulisel kohal. Prohvet keelustas väga kindlalt loomade väärkohtlemise ja näljutamise ning kehtestas heaolu nõuded loomade transpordil. Looma tapmise puhul tuleb seda teha loomale liigseid piinu valmistamata ning võimalikult kiiresti.⁵⁸

Ka toitu puutuvad küsimused on väga täpselt reglementeeritud. Religioossed reeglid näevad ette, kuidas loomi kohelda ning kuidas neilt elu võtta, et looma liha oleks lubatud kasutada toiduks.⁵⁹ Islami seaduse kohaselt jagunevad kõik toidud lubatavateks ja lubamatuteks. Loomad üldiselt kuuluvad lubatud toidu hulka, aga liha tarbimiseks peavad nad olema tapetud islami seaduste kohaselt. Lubamatu toidu hulka kuuluvad näiteks sead, karnivoorid ning kägistatud või surnud loomad. Seega esimene nõue liha tunnistamiseks tarbimiskõlblikuks on see, et veretustatav loom

⁵⁶ Nt Eestis kinnitavad ka taarausulised ning maausulised, et nende usu jaoks on oluline rituaalne tapmine, USA-s on 1993.a. Ülemkohtus arutatud Santeria religiooni kiriku küsimust kohtuasjas Church of the Lukumi Babalu Aye, Inc. vs City of Hialeah (United States Supreme Court, 11.06.1993, No. 91-948) jne.

⁵⁷ Global Religious Futures. Region Profiles (viide 5).

⁵⁸ Rezgui, H., DiSpigno, B. Benefits of Religious Slaughter Without Stunning for Animals and Humans. - ASIDCOM report, 2010, lk 10-11.

⁵⁹ Islami seadus. Loomade tapmisest. Eesti Islamikogukonna koduleht. Arvutivõrgus - <https://www.islam.pri.ee> (01.02.2020).

peab olema elus enne protseduuri ning tapmine ei tohi põhjustada loomale piina. Tapetav loom peab olema terve ja vigastamata ning haiguste leviku vältimiseks tuleb loom veretustada võimalikult kiiresti. Veretustamist ei tohi teised loomad näha, samuti ei tohi loom näha nuga. Tapetav loom riputatakse või pannakse küljele lamama, soovitatavalt peaga Meka suunas. Veretustamist peab teostama kompetentne moslem, erandkorras ka juut või kristlane, kes kõigepealt lausub *Bismillah Wallahuakbar* (Jumala nimel, Jumal on suurim) ning lõikab seejärel vähemalt 12 cm pikkuse terava noaga kiirelt ühe liigutusega läbi hingetoru, kaks unearterit, söögitoru ja kaks kaelaveeni, et kiirendada vere voolamist ning looma surma. Veretustamise aeg peab kestma vähemalt 2,5 minutit.⁶⁰

Teine maailma suurtest religioonidest, mis kasutab rituaalset tapmist, on juudiusk. 2019. a. oli maailmas juudiusulisi ca 14 miljonit, nendest umbes 42% Iisraelis. Ülejäänud juudi diasporaa on esindatud kõikidel kontinentidel.⁶¹ Juudiusu aluseks on Piibel (Kirjutatud seadus), mis koosneb 24 raamatust ja kattub suures osas kristlaste Vana Testamendiga. Neist kõige olulisemad on 5 esimest raamatut, *Torah*, ehk Viis Moosese raamatut. Juudiusu kohaselt andis Jumal need viis raamatut Moosesele üle Siinai mäel ning on seega jumaliku päritoluga. Ühes kirjutatud seadusega andis Jumal Moosesele üle ka suulise seaduse, mida anti suuliselt edasi kuni 1. saj, mil mõningad osad sellest üles kirjutati. U 350. a. valmis *Talmud – Mishna* ehk suulise seaduse kommentaarid ning muud kohustuslikuks muutunud seadused.⁶² Juudi religioosse seaduse kohaselt peab kogu tarbitav toit olema *koššer* ehk juudi seaduste kohane ning kogu söömist puudutav regulatsioon juudiusus on kompleksne ning keerukas. *Koššer* peab olema ka koduköögis toimuv toidu valmistamine ning serveerimine, teadma peab kogu kasutatava tooraine päritolu ning jälgima, millised toiduained võivad omavahel kokku puutuda nii toiduvalmistamisel kui söömisel.⁶³

Shechita on lubatud loomade ja lindude toiduks tapmine, mis on kooskõlas juudi religioosete seadustega. Juutide jaoks on *shechita* fundamentaalne religioosne tava, kuna usu kohaselt andis Jumal Moosesele suulise seadusega koos ka õpetuse *shechita*-st. *Shechita* on tegelikult vaid üks osa juudi religioossest loomakaitse alasest seadusest, mis kohustab juute olema loomade vastu hea

⁶⁰ Anil (viide 14), lk 5-6, 9-10.

⁶¹ Judaistide populatsioon maailmas. Arvutivõrgus - <https://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Judaism/jewpop.html> (01.02.2020).

⁶² Zivotofsky, A.Z. Religious Rules and Requirements – Judaism. - Dialrel project, 2010, lk 3.

⁶³ Magonet, J. Kashrut – the Jewish Dietary Laws. - Doshiba University, CISMOR. Journal of the Interdisciplinary Study of Monotheistic Religions (JISMOR) 14, 03.2019, lk 65-77.

– näiteks ei tohi põhjustada loomadele valu, inimene peab toitma looma enne kui ise sööb, looma kannatusi peab leevendama, vastsündinud peavad olema koos emaga vähemalt 7 päeva jne. Kui juudi teod põhjustavad loomale kannatusi, loevad juudid selle inimese vastutavaks religioosse seaduse ees.⁶⁴ *Shechitat* peetakse valutuks ja humanseks meetodiks loomade tapmiseks.

Shechita teostatakse kirurgilise noa teravusega spetsiaalse noaga (*chalaif*), mis peab olema täiuslikult terav ja sile ning mida pidevalt kontrollitakse. Ühe järsu, kiire ning katkematu liigutusega lõigatakse läbi kaela esiosa koed ning trahhea, söögitoru, karotiidarterid ning jugulaarveenid. Sellega katkestatakse järsult verevool ajju. Sama protseduuri kasutatakse ka lindude puhul. Lõike tegemise nurk ja kiirus ning noa teravus tagavad loomale võimalikult kiire ja valu surma, seega lõige peab olema religioosselt õige ja bioloogiliselt efektiivne. Enne *shechita* sooritamist peab loom olema terve, eluks võimeline ja terviklik. Peale lõike tegemist kontrollib tapja koheselt organeid ja veresooni, et veenduda lõike korrektsuses ning hiljem siseorganeid, et tuvastada võimalikke patoloogiaid, mille tõttu liha oleks söömiseks kõlbmatu. Itaalias läbiviidud uuringus selgus, et ca pooled tapetud loomadest (52,4%) loeti kõlbmatuks ning ainult 19% kõlblikuks tunnistatud loomadest vastasid *glatt* standardile ehk olid ultraortodoksete juutide jaoks toiduks tarvitavad.⁶⁵ Ususeaduste kohaselt peab *shechita* sooritamisel järgima viite kohustuslikku reeglit⁶⁶ ning kogu veri peab kehast välja voolama. Reeglite rikkumise korral ei ole liha toiduks tarvitav. *Shechitat* võib sooritada ainult spetsiaalse väljaõppe saanud juut (*shochet*), kes peab õppima aastaid religioosses seminaris ning omama põhjalikke teadmisi looma anatoomiast, patoloogiast ning *shechita* seadustest. Teadmisi kontrollitakse pidevalt nii teoreetiliselt kui praktiliselt.⁶⁷

Seega rõhutavad mõlemad religioonid loomade humanse kohtlemise olulisust, peavad loomade tapmise korrektset läbiviimist suureks vastutuseks ning rituaalset tapmist looma suhtes kõige humansemaks tapmise viisiks, mida neile on õpetanud Jumal.⁶⁸ Nii Euroopa Liidus kui riikides siseriiklikult reguleerivad tapmise protsessi läbiviimist õigusaktid. Euroopa Liidu riikides on

⁶⁴ Rosen (viide 16), lk 759.

⁶⁵ Bozzo (viide 15), lk 30-33.

⁶⁶ Ibidem. 5 reeglit - 1. lõiget ei tohi katkestada, 2. nuga ei tohi suruda vastu kaela (see välistab giljotiini kasutamise), 3. nuga ei tohi kokku puutuda karva, villa või sulgedega, seega peab nuga olema piisava pikkusega, 4. lõige peab olema õiges asukohas, et läbi saaks lõigatud kõik kaela veresooned ja organid, 5. *shechita* ajal ei tohi toimuda kudede rebestamist.

⁶⁷ Kesselman, H. jt (toim). A Guide to Shechita. - Shechita UK, 2009, lk 6.

⁶⁸ Zoethout (viide 24), lk 652-653.

kohustuslik loom enne veretustamist uimastada. Looma eelnev uimastamine peab tagama looma heaolu tapmise ajal. Põllumajandusloomade puhul kasutatakse uimastamiseks enamasti koljut läbistavat poltpüstolit, lammaste puhul ka elektrivooluga uimastamist. Lindude puhul kasutatakse enamasti elektrilist uimastamist vesivannis. Eelnevalt kirjeldatud usuliste põhimõtete tõttu on rituaalset tapmist sajandite jooksul läbi viidud eelnevalt uimastamata loomadel ning usukogukonnad on olnud seisukohal, et tapmisele eelnev uimastamine ei ole aktsepteeritav. Selle tõttu annab EL õigus üldisest tapmise korrast erandina võimaluse rituaalse tapmise läbiviimiseks vastavalt usureeglitele.

Maailma juudikogukonda peetakse traditsiooniliselt üsnagi homogeenseks rituaalse tapmise läbiviimisel nõutavate reeglite tõlgendamisel. Siiski esinevad ka juudiusus erinevate kogukondade, eeskätt liberaalsete ning ortodoksete juutide, vahel mõnevõrra erinevad tõlgendused. Olulisim reegel on see, et tapetav loom peab olema terve ja vigastamata *shechita* ajal, looma surm peab saabuma läbi *shechita*. Tavapärased uimastamismeetodid, eeskätt koljuluud läbistava poltpüstoli kasutamine, põhjustavad looma vigastumise enne rituaalse lõike tegemist, mistõttu juudiusuliste jaoks ei ole see variant aktsepteeritav. Lõikejärgse uimastamise kasutamise puhul tuuakse probleemina välja asjaolu, et uimastamine aeglustab ja takistab verevoolu. Kuivõrd juudiusuliste puhul on veri keelatud toiduaine, siis *shechita* puhul jälgitakse väga hoolikalt, et võimalikult kogu veri looma kehast välja voolaks. Lõikejärgse uimastamise puhul jääb paratamatult suurem vere kogus rümpa, mistõttu muutub liha mittekõlblikuks inimestele, kes suhtuvad reeglitesse rangemalt.⁶⁹ Sarnaselt moslemitele on ka juudid veendunud, et *shechita* on ainuke humanne meetod looma tapmiseks. Suurte veresoonte läbilõikamisega kaasnev järsk verevoolu katkemine ajju toob kaasa pöördumatu teadvusekao vähem kui 5 sekundiga. Ka usuvad juudid, et *shechita* on loomale valutu. Erinevatele teadusuuringutele toetudes väidetakse, et valu tajumises on oluline suuraju koor ning sealjuures ei ole oluline, kas valu pärineb nahalt, söögitorust või südamest. Kuigi loom on lõike hetkel teadvusel, siis *shechita* järgselt toimuv drastiline ja kiire verevoolu katkemine ajju inaktiveerib suuraju koore ning toob kaasa teadvusetuse. Noa teravuse tõttu on lõikehaavade servadelt saadud stimulatsioon aga väga väike, tavaliselt ei piisa sellest valuärrituse tekkimiseks. EEG uurimistest saadud info näitab, et ajutegevus eksisteerib kuni 25 sekundit pärast lõiget.⁷⁰ Siiski ei oleaju võngete mõõtmised valu mõõtmised. Ainus viis, kuidas hinnata valu, on jälgida

⁶⁹ Silver (viide 13), lk 677.

⁷⁰ Rosen (viide 16), lk 760-764.

looma reaktsioone läbilõike ajal. Heitlemine läbilõike ajal võib viidata valule. Katsed püstises uimastusboksis läbiviidud *koššer* tapmisel näitasid, et veise reaktsioonid läbilõike käigus olid minimaalsed või puudusid üldse.⁷¹ Samuti väidavad juudid, et tavapärased uimastamise meetodid põhjustavad loomal küll halvatuse ning võimetuse oma valu väljendada, aga ei ole lõplike tõendeid selle kohta, et need tõesti valu ära võtavad. Eksimused poltpüstoliga ning korduvad laskmised aga tekitavad loomale valu ja lisastressi, mis juutidele on vastuvõetamatu. Samuti on judaismi loomakaitseliste põhimõtete vastu loomade, eriti aga lindude, tapmisele eelnev elupuhune fikseerimine ning jalgupidi ülesriputamine. *Shechita* kohaselt tuleb iga lindu hoida rinnakul, mis on linnu jaoks rahulikum positsioon ning liikumatult, et lõige oleks võimalikult täpne. Samuti tuleb looma hoida kindlalt ning üles riputada ning käidelda alles peale surma.⁷²

Uuringud on näidanud, et juudiusulised, kellest paljud järgivad traditsioonilist juudi eluviisi, peavad *shechitat* kõige loomasõbralikumaks tapmisviisiks ning *koššerliha* kõige kvaliteetsemaks lihaks. Seetõttu on nad valmis *koššerliha* eest maksma väga kõrget hinda ning tarbima sellevõrra vähem. Ka juutide jaoks, kes ise *koššerliha* ei tarbi, on rituaalse tapmise praktika oluline osa juutide kui rahva kultuurist ning religioonist ja nad ei näe võimalust selle kaotamiseks.⁷³

Ka islami pühakiri ei ütle midagi looma tapmise eelse uimastamise kohta. Oluline on see, et loom peab lõike ajal elus olema. Seega sõltub uimastamise aktsepteerimine pühakirja tõlgendamisest ning siin on moslemi kogukond palju killustunud ja eriarvamusi on tunduvalt rohkem kui juudi kogukondades. Islami puhul tuuakse samuti suurima probleemina välja, et looma uimastamise asemel võib uimastamine looma hoopis tappa, mistõttu liha ei ole enam *halal*. Veri on ka islamis keelatud toiduaine, mistõttu ollakse mures, et uimastamise kasutamisel ei voola veri rümbast välja. Lindude puhul tuuakse samuti peamise probleemina välja, et nende väikese kehakaalu tõttu võib uimastamiseks kasutatav elektrivool linnu surmata enne rituaalse lõike tegemist.⁷⁴ Ka on osad islami õpetlased seda meelt, et kuigi tänapäevased uimastamisvahendid ei pruugi looma surmata, siis põhjustavad nad loomale ikkagi valu, mis on vastuolus islami õpetuse põhimõtetega. Samas on

⁷¹ Soidla, R. jt. Tapaloomade vedu ja algtöötlemine. Tartu: Halo Kirjastus, 2009, lk 77-79.

⁷² Kesselman (viide 67), lk 10.

⁷³ Miele, M. Religious Slaughter: Promoting a Dialogue about the Welfare of Animals at Time of Killing. - Society and Animals. Number 21, 2013, lk 421-424.

⁷⁴ Lever, J., Miele, M. (viide 9), lk 530.

teatud islami kogukonnad avaldanud arvamust, et on valmis aktsepteerima löike-eelset uimastamist juhul, kui on täiesti kindlalt tagatud, et loom ei kannata ning religioossed nõuded on täidetud.⁷⁵

2010. a. lõppenud Dialrel projekti raames toodi *halal*-tapmise läbiviimise osas välja täiendavad probleemid, mis on suuresti samalaadsed ka *shechita* puhul. Peamise murekohana toodi välja *halal*-liha sertifitseerimise küsimus – enamuses Euroopa riikides puudub õiguslik alus *halal* sertifikaatide väljastamiseks, puuduvad ühised standardid sertifikaatidele, ametlik kontroll sertifikaatide väljastamise üle on vähene või puudub üldse ja standardset dokumentatsiooni ei nõuta.⁷⁶ Ühtsete standardite puudumisel ei saa aga tarbija kindel olla, milliste meetoditega on liha toodetud ja kas see vastab konkreetsetele vajadustele vastavale lihale. Probleemina on veel välja toodud illegaalne tapmine ja lihaturg, mis on kindlasti probleemiks ka Eestis. Lisaks on probleemiks lindistatud palved lindude tapmise ajal, loomade heaolu rikkumistest ei raporteerita, Islami reeglite erinev tõlgendamine erinevate õpetlaste poolt, moslemi tapjate vähene õpetamine ning erinev arusaamine hügieenistandarditest.⁷⁷

Kuivõrd juudikogukond ja suur osa moslemikogukondi välistavad tavapäraseima uimastusvahendi, poltpüstoli, kasutamise looma uimastamiseks enne rituaalse löike tegemist, aga ühiskonna surve mingi sobiliku vahendi leidmiseks järjest suureneb, siis üritatakse leida võimalusi muude uimastamismeetodite kasutamiseks. Neist esimesena tuleb arvesse elekternarkoosi kasutamine. Võimalikest pöörduvatest uimastamismeetoditest peetakse parimaks ainult pead läbistavat elektrivoolu. Elektrilöök ei tapa looma, vaid kutsub esile epilepsia laadse hoo, mille ajal loomal on teadvus kadunud ning mistõttu on ta löike ajal elus. Samuti ei põhjusta korrektselt disainitud masin ning selle korrektne kasutamine koljukahjustusi ehk elusa looma vigastumist, mis samuti ei ole rituaalse tapmise puhul lubatav.⁷⁸ Suurbritannias 2016. a. läbi viidud uuringu kohaselt leiti, et 95% islami õpetlastest ning 53% tarbijatest olid arvamusel, et looma garanteeritult mitte tappev uimastamine on sobilik meetod *halal*-liha saamiseks. Samas uuringus leiti ka, et enamuses islami õpetlastest puudusid nii teoreetilised kui praktilised kogemused elekteruimastamisega. Samalaadne uurimus sarnaste tulemustega viidi 2010. a. läbi Belgias. Sõltumata sellest, et paljud õpetlased

⁷⁵ Salamano, G. jt. Acceptability of Electrical Stunning and Post-cut Stunning Among Muslim Communities: A Possible Dialogue. - Society and Animals. Number 21, 2013, lk 448.

⁷⁶ Anil (viide 14), lk 15.

⁷⁷ ibidem, lk 15.

⁷⁸ Lever, J., Miele, M. (viide 9), lk 529.

oleksid nimetatud meetodit valmis aktsepteerima, on enamus tarbijatest siiski arvamusel, et selline meetod *halal* tapmiseks ei sobi, kuna on looma suhtes julm ja ebainimlik.⁷⁹

Teine variant, mille üle arutletakse, on looma uimastamine lõike järgselt, mis tehakse, et lühendada looma teadvuseloleku ja valu tundmise aega. Peamine probleem selle variandi puhul on see, et heaolu suurendamiseks peaks uimastamine toimuma koheselt lõike tegemise järgselt, aga tihti teostatakse uimastamine rohkem kui 12 sekundit peale lõiget, mis looma heaolu kuidagi ei paranda.⁸⁰ Islami erinevate koolkondade vahel puudub ka lõikejärgse uimastamise osas üksmeel, aga enamikul juhtudel on usuringkonnad siiski nõus seda kompromissvariandina aktsepteerima. Sama suhtumine iseloomustab ka juudi kogukondasid. Siiski leidub nii moslemite kui juutide hulgas ortodoksseid koolkondi, kes leiavad, et lõikejärgne uimastamine takistab vere väljavoolu lihast, mistõttu liha ei ole liigse veresisalduse tõttu toidukõlbulik.⁸¹

2.2 Vastuseis rituaalsele tapmisele

Kui juudiusuliste osakaal Euroopa rahvastikust on olnud suhteliselt püsiv, siis moslemite populatsioon Euroopas järjest kasvab, eeskätt rangetest islamimaadest pärit isikute Euroopasse asumise tõttu. Seetõttu suureneb järjest ka nõudlus autentse *halal*-liha järele.⁸² Samaaegselt suureneb aga inimeste hulk, kes soovivad näha rituaalse tapmise keelustamist. Moodsas lääne ühiskonnas peetakse loomade rituaalset tapmist primitiivseks, ebausku väljendavaks ja barbaarseks toiminguks, millest meie ühiskond on kaugemale arenenud. Loomade tapmine eelneva uimastamiseta loetakse loomade suhtes julmuseks. Lääne ühiskonnas, kus enamus toitu toodetakse modernses industrialiseeritud loomakasvatussüsteemis, on enamus tarbijaid toidu tootmise protsessist väga kaugele jäänud. Enamus tarbijatest ei osale aktiivselt loomapidamises või ei tea midagi loomade aretusest, kasvatamisest või tapmisest. Enamus infot saadetakse meediast või sotsiaalmeediast, kus info on tihtilugu kallutatud.⁸³

⁷⁹ Fuseini, A. jt. The Perception and Acceptability of Pre-slaughter and Post-slaughter Stunning for Halal Production: The Views of UK Islamic Scholars and Halal Consumers. - Meat Science. Volume 123, January 2017, lk 143-150.

⁸⁰ Caspar, J., Luy, J. Animal Welfare at Religious Slaughter. The Ethics Workshop of the Dialrel Project. - Dialrel Project, 2010, lk 203-209.

⁸¹ Ibidem, lk 150.

⁸² Salamano (viide 74), lk 444.

⁸³ Dahlan-Taylor (viide 11), lk 352-365.

Loomakaitse aktivistid soovivad, et üle maailma keelustatakse rituaalne tapmine. Peamine argument on see, et rituaalse tapmise protsess põhjustab loomale ebavajalikku valu. Meedias kujutatakse usklikke verejanuliste ja ebauslike tagurlastena, kes võiksid ju lihtsalt loobuda rituaalsest tapmisest, mitte olla kinni sajandite vanustes traditsioonides, mis ei võimalda ühiskonna edasist progressi. Kindlasti on sellele vaatele kaasa aidanud ka avalikkuses palju kõmu tekitanud juhtumid, kus rituaalse tapmise läbiviimine suurtes tapamajades ei ole toimunud loomakaitse reeglite kohaselt. 2004. a. šokeerisid avalikkust USA suurimas *koššer*liha tootvas tapamajas filmitud kaadrid loomade fikseerimise ning tapmise protseduuri läbiviimise kohta. *Shechita* reeglid tekkisid ajal, kui looma tapmine oli harv sündmus ning igale tapetavale loomale läheneti eraldi. Tänapäevastes suurtes tapamajades toimub ka religioosne tapmine liinitööna. Selline liinitöö võib kaasa tuua hoolimatuse ning vigu, mis toovad kaasa loomade kannatusi, mida õnnestub vältida väiksemates tootmisüksustes.⁸⁴ Samuti on suurtes tapamajades väga keeruline teostada ka religioosset järelevalvet rabide poolt iga tapmisega seotud liinitöötaja tegevuse osas või kontrollida pidevalt nugasid ja nende töökorras olekut. Väikestes tapamajades, kus on võimalik läheneda igale loomale ja igale tapmise protseduurile individuaalselt, on võimalik selliseid vigu vältida.

2004. a. juhtumi järelkajana on välja toodud, et *shechita* reeglid ei ole piisavad, et loomi kaitsta kogu tapmise protseduuri ajal, eeskätt sellepärast, et *shechita* ei reguleeri loomade ajamist ja fikseerimist seoses tapmisega. Suurtootmises kasutatakse eluslooma fikseerimiseks peamiselt seljale pööramise seadet ning arengumaades ka loomade jalast riputamist, mis põhjustavad loomadele ebamugavust ja valu. Samas väiketapamajas kasutatavad seadmed, kus loomad seisavad püstiselt, põhjustavad loomale minimaalset stressi. Tapmise protseduur iseenesest, juhul kui on tehtud õigetes tingimustes ning vastavalt religioossetele seadustele, on sama efektiivne ja loomasõbralik kui eelneva uimastamisega tavatapmine. Ka loomade käitlemise kohta enne teadvusekao ilmnemist puuduvad rituaalsed reeglid, mistõttu võib eeskätt suurtootmise tingimustes aset leida ka selles etapis loomakaitse põhimõtete rikkumine, näiteks looma riputamine ja ülestõmbamine enne teadvusekao ilmnemist või looma nülgima hakkamine enne tema surma. Seega peaks seadusandja rituaalset tapmist lubama usuvabaduse tagamiseks, aga kehtestama reeglid selles osas, kus otseseid rituaalseid reegleid ei ole.⁸⁵

⁸⁴ Hodkin, M. When Ritual Slaughter isn't Kosher: an Examination of Shechita and the Humane Methods of Slaughter Act. - Journal of Animal Law. Issue 1, 2005, lk 129-150.

⁸⁵ Lewis, M. The Regulation of Kosher Slaughter in the United States: How to Supplement Religious Law so as to Ensure the Humane Treatment of Animals. - Animal Law. Volume 16, issue 2, 2016, lk 259-286.

Ka erinevates Euroopa riikides on veterinaarid uurinud rituaalse tapmise läbiviimist suurtes tapamajades. Näiteks leiti, et loomade liikumatuks muutmine võib olla probleem, eriti suuremate loomade (veiste) puhul. Kasutades seadmeid, mis keeravad looma seljale, tekitavad need loomale valu ja ebamugavust. Ka pärast veretustamist tuleb loomi hoida liikumatult ning tagada teadvusel olevate loomade vigastumise ja kannatuste vältimine. Seega on looma liikumatu hoidmine stressirohkem nii loomale kui inimestele. Samuti leiti, et suure tõenäosusega loom tunneb valu kõri läbilõikamise ajal ja peale seda ning valu tundmine ei ole seotud vaid lõike sooritamise kvaliteediga. Riski suurendavad erinevad faktorid nt nüri nuga, kaela jämedus, looma liigutamine jne. Olulise asjaoluna toodi välja, et erinevad uuringud annavad erineva tulemuse teadvuse kaotamise osas – on leitud, et teadvusekadu tekib veistel üldiselt 5-90 sek, aga ka kuni 5 min jooksul, lammastel 2-20 sek, aga ka kuni 2 min jooksul. Ka teadvusekaotuse puhul on erinevad riskifaktorid, mis võivad aega pikendada nt lõike halb kvaliteet, looma iseärasused jne. Peamise murekohana toodi välja asjaolu, et loomad võivad kannatada sellepärast, et ei tunta ära teadvusel oleku tunnuseid või ei võeta kasutusele meetmeid looma kannatuste vältimiseks, kui pikenenud teadvuselolek avastatakse.⁸⁶

Lisaks on loomakaitseaktivistid soovitanud, et usklikud, keda rituaalse tapmise keeld mõjutab, võiksid kas muuta oma religiooni või siis kolida mujale. Mõlemad soovitusel tunduvad ignorantsed ja isegi solvavad. Kuidas saab üks ühiskonnagrupp arvata, et lihtsalt nende nõudmise tõttu saab muuta usutekste ja tõlgendusi, mida on järgitud ja analüüsitud juba aastasadu ja – tuhandeid? Veel kummalisem tundub soovitus kolida – esiteks on tegemist inimeste kodumaaga ja teiseks ei tohiks usklikke inimesi, kelle puhul dieedi nõuded ei ole neile valikulised, kohelda teistest ühiskonna liikmetest erinevalt. Võrdne kohtlemine tähendaks, et usklik inimene peab saama rituaalselt tapetud looma liha kätte samamoodi nagu kõik teised tavameetoditel tapetud loomade liha.⁸⁷

Ka on mitmetes riikides järgitud ideed, et keelata rituaalne tapmine oma riigis, kuid lubada liha sissetoomist riiki, et usklikel oleks vajadusele vastav liha olemas.⁸⁸ See idee on filosoofiliselt

⁸⁶ Holleben (viide nr 30). Raportis analüüsitakse 60-l lehel erinevaid füsioloogilisi markereid, mis võiksid väljendada looma valu jms, looma liikumatuks muutmise põhimõtteid ja nõudeid, erinevaid tapmismeetodeid (nii üldpõhimõtteid kui printsiipe). Tuuakse välja erinevad uuringutulemused, vaatlusandmed jne. Lõppjärelduste hulgas tuuakse välja ka riskid erinevate meetodite kasutamise osas.

⁸⁷ Rovinsky (viide nr 29), lk 102.

⁸⁸ Taolist argumentatsiooni kasutas nt Taani rituaalse tapmise keelustamisel ning ka Eesti 2012. a. LoKS muutmise seaduse esimeses eelnõus, millega samuti oleks keelustatud rituaalne tapmine. Rootsi, Norra ning Šveits, kus rituaalne tapmine on keelatud, lubavad sellise liha sissetoomist riiki. Ka EIK toetas taolist ideed kaasuses Cha'are Shalom, kui

problemaatiline. Riik, kus rituaalne tapmine keelustatakse, saadab sõnumi, et selline tapmisviis ei ole moraalne ja aktsepteeritav. Samas lubades liha importi, saadab riik hoopis sõnumi, et rituaalne tapmine, kuigi amoraalne ja mitteaktsepteeritav, iseenesest võib toimuda, aga kusagil mujal. Seega eetilise aspektist peaks rituaalse tapmise tegu olema kas vastuvõetamatu ja keelatud igal pool ning keelatud ka sellise liha tarbimine või lubatud, aga proportsionaalsete piirangutega reguleeritud.⁸⁹ Samuti tähendab rituaalse tapmise keelustamine riigis, et elusloomade väljavedu riigist suureneb ning võimalik, et kõrgete moraali ja heaolu standarditega riigis kasvanud loomad tapetakse ikkagi riikides, kus loomade heaolule sellist tähelepanu ei pöörata. Elusloomade vedu ülipikkade vahemaade taha väljapoole Euroopat on üha kasvav trend, millised tingimused aga loomi ootavad sihtkohariikides, ei ole paljuski teada.

Eelpool kirjeldatud suhtumine iseloomustab järjest enam sekulaarsete ühiskondade suhtumist usklikesse inimestesse. Järjest enam tehakse vahet „bioloogilistel vähemustel“ - inimestel, kes on sündinud mingi soo, nahavärvi või seksuaalsusega, ning „vabatahtlikel vähemustel“ - inimestel, kes võivad valida teistmoodi mõtlemise või käitumise vahel. Ning sekulaarsetes ühiskondades liigitatakse usku järjest rohkem valikuna ning usklikelt eeldatakse, et nad võivad kergelt oma veendumusi ning käitumist muuta.⁹⁰ Viimastel aastakümnetel on aga teadus arenenud selliselt, et on võimalik mõõta religiooni füsioloogilist mõju inimkehale ning ajule. Tulemused näitavad, et religioon ei ole ainult traditsioon, arvamus, moraalne tundlikkus, vaid religioon on bioloogiline protsess, mis on neuroloogiliselt determineeritud, omab füsioloogilist mõju ning on empiiriliselt mõõdetav.⁹¹ Seega on usk samamoodi bioloogiline nagu sugu või nahavärv. Kuivõrd aga selle valdkonna uurimistöö on alles algusjärgus, ei ole uurimistulemused laiemalt tuntud ning võimaldavad usu liigitamist „vabatahtlikuks“ mõtteviisiks, mida võiks vajadusel hõlpsasti muuta.

Välise debati taustal aga on palju fundamentaalsemad küsimused – kuidas peaks sekulaarne ühiskond ikkagi toime tulema multikultuurse ühiskonnaga ning kui palju peab võimaldama rahvusvähemustele teostada nende religioosse ja kultuurilise identiteedi jaoks olulisi tegevusi? Millisel määral peab enamus austama vähemuse õigusi? Kui palju on riigil õigus reguleerida religioosseid riitusi ja nende läbiviimist? Kuidas peab multikultuurne ühiskond toime tulema üha

kinnitas, et usuvabadus ei ole rikutud, kui siseriiklikult sobilikku liha saada ei ole, peaasi, et mõnest naaberriigist taoline liha kättesaadav on.

⁸⁹ Rovinsky (viide nr 29), lk 103-104.

⁹⁰ Valenta (viide nr 20), lk 32-33.

⁹¹ Ibidem.

kasvava islamofobiaga? Hollandis arutleti rituaalse tapmise keelustamise küsimust parlamendis aastatel 2008-2012. Küsimuse all oli rituaalne tapmine nii juudi kui moslemi kogukondades. Aset leidnud parlamendidebati analüüsid näitavad, et kui küsimuse all oleks olnud ainult islamit puudutavad riitused, oleks eelneva uimastamiseta rituaalne tapmine palju tõenäolisemalt ära keelatud, aga kuna keelustamine oleks puudutanud ka juudi kogukonda, oldi ettevaatlikumad.⁹² See aga tekitab väga tõsiseid küsimusi riigi neutraalsuse ning usukogukondadele õiguskindluse tagamise osas.

Probleem on seega väga terav ning erinevatel osapooltel on väga raske veenda teisi oma argumentide õigsuses. Tegelikkus on aga selline, et teaduslikke uurimistöid on igasuguste järeldustega – osad kinnitavad, et rituaalne tapmine on valutut, osad väidavad, et see on valutum kui uimastamine, osad uuringud aga kinnitavad eelneva uimastamise olulisust.⁹³ Seega on hetkel võimatu 100% kindlaks määrata, kas rituaalne tapmine ka tegelikult loomale oluliselt rohkem valu põhjustab kui tavaline tapmine, mistõttu seda ei saa kasutada argumendina õigusnormide muutmiseks. Ka puudub uurimistöö väike- ja suurtapamajade võrdluses – kui palju esineb looma heaolu probleeme suurtes ja kui palju väikestes tapamajades. Eesti väiketapamajades veterinaarjärelevalve all läbi viidud loomade rituaalne tapmine on kulgenud probleemideta ning individuaalne lähenemine igale tapetavale loomale, noa pidev kontrollimine, looma nõuetekohane fikseerimine, on andnud tulemuse, kus loom on enne tapmist rahulik ning teadvuse kadu peale löike tegemist on saabunud sekunditega. Suurtapamaja tingimustes aga põhjustab juba loomade tapmiskohta ajamine loomale stressi, mida võimendavad tapmise kohast tulevad hääled ja lõhnad. Kui sinna lisanduvad looma fikseerimine looma jaoks ebamugavasse asendisse, mitte väga terav nuga, liinitööst tekkiv hoolimatus, on tulemuseks looma heaolu alased rikkumised, mida on võimalik vältida väiketapamaja tingimustes, kus tapmise üle teostatakse ka veterinaarjärelevalvet.

⁹² Kurth, L., Glasbergen, P. Dealing With Tensions of Multiculturalism: The Politics of Ritual Slaughter in the Netherlands. - European Journal of Cultural Studies. Volume 20, issue 4, 2017, lk 413-432.

⁹³ Euroopa Veterinaaride Föderatsioon on avaldanud ametliku arvamuse, et loomade tapmine eelneva uimastamiseta on vastuvõetamatu. Oma arvamuse on nad kujundanud tuginedes 20-le viidatud uuringule, mis leiavad, et selline variant ei ole looma heaolu arvestades aktsepteeritav (FVE position paper. FVE/02/104. Arvutivõrgus - http://www.fve.org/news/position_papers/animal_welfare/fve_02_104_slaughter_prior_stunning.pdf). Samuti leiti DIALREL projekti raportis, et looma heaolu arvesse võttes peaks neid eelnevalt uimastama (K. Von Holleben jt, viide 30). Raportis analüüsitakse 60-l lehel erinevaid füsioloogilisi markereid, mis võiksid väljendada looma valu jms, looma liikumatuks muutmise põhimõtteid ja nõudeid, erinevaid tapmismeetodeid (nii üldpõhimõtteid kui printsiipe). Tuuakse välja erinevad uuringutulemused, vaatlusandmed jne. Lõppjärelduste hulgas tuuakse välja ka riskid erinevate meetodite kasutamise osas. Samas on nt Suurbritannias avaldatud uurimusi dr Zivotovsky ja Dr Roseni poolt, mis hindavad shechitat valutuks (viide 16), sarnaseid uurimusi on tehtud ka mujal maailmas (vt Delahunty (viide nr 17)).

Seega on ülioluline tulevikus teostada uurimustöid eelneva uimastamiseta tapetud loomade heaolu probleemide esinemissageduse osas eraldi väike- ja suurtapamajades.

Kindlasti oleks vajalik usukogukondadeni viia info teaduse uusimate saavutuste osas – milliseid uusi uimastamisvahendeid on välja töötatud, kuidas need loomale mõjuvad, kas mõni uus variant tagab kindluse, et loom ei vigastu ega sure uimastamise tagajärjel. Samuti on oluline usukogukondadele tutvustada uuringuid, mis lükkavad ümber mõningad levinud hirmud. Näiteks on võrreldud looma veretustamise kestust tavatapmise ning rituaalse tapmise korral ning leitud, et täieliku verekaotuse seisund tekib mõlemal loomagrupil samaaegselt ning põhjendatud ei ole hirm, et osa verd jääb rümpa, muutes selle kasutamiskõlbmatuks.⁹⁴

Oluline aspekt, mida seadusandja peab silmas pidama, on see, et mitte ükski religioon ei ole täiesti homogeenne – kõigi religioonide hulgas on usulahkused, sekte, vähemusi, kelle tõlgendused pühakirjast ning religioossed praktikad võivad peavoolu omadest erineda. Seetõttu ei saa seadusandja rääkida juutidest ja moslemitest kui ühtsest homogeensest religioonist ning lähtuda regulatsiooni välja töötades vaid peavoolu esindajate arvamusest. Ka religiooni sees olevatele vähemustele peab olema tagatud võimalus oma rituaale järgida.⁹⁵

2.3 Võimalikud piirangud ja nende proportsionaalsus

Usuvabaduse ja loomade heaolu tagamiseks ning tasakaalu leidmiseks nende põhimõtete vahel on välja pakutud erinevaid võimalusi ja soovitusi rituaalse tapmise piiramiseks. Nagu eespool viidatud, saab usuvabaduse piiramine toimuda ainult kindlate aluste esinemisel. Kehtestatav piirang peab olema vajalik, nõutav ja proportsionaalne. Vaieldakse, et eelneva uimastamiseta rituaalse tapmise keelamine ei ole vajalik, kuna ükski teadusuuring ega analüüs ei ole tõestanud 100% kindlusega, et looma tapmisele eelnev uimastamine on loomale valutum kui ilma uimastamiseta teostatav rituaalne tapmine. Erinevaid teadusuuringuid, mis kinnitavad, et ilma uimastamiseta tapmine on loomasõbralikum, on mitmeid. Näiteks Rosen on analüüsinud looma reaktsioone *shechita* ajal ning enne ja pärast protseduuri. Tema hinnangul on *shechita* looma tapmiseks humanne meetod, kuna loomad ei ilmuta protseduuri ajal valuaistingut.⁹⁶ Samuti

⁹⁴ Anil, H. jt. Comparison of Halal Slaughter with Captive Bolt Stunning and Neck Cutting in Cattle: Exsanguination and Quality Parameters. - Animal welfare. Volume 15, 2006, lk 325-330.

⁹⁵ Silver (viide 13), lk 696-697.

⁹⁶ Rosen (viide 16), lk 762-763.

tuleneb mitmetest teadusuuringutest, et poltpüstoli kasutamine võib loomale valu põhjustada. Üks valdkond, kus *shechita* on looma heaolu seisukohast loomasõbralikum variant, on lindude tapmine. Tavatapmise puhul riputatakse linnud jalgadest enne uimastamist mehaanilise seadme külge, mis liigutab linnud uimastamise seadmesse. *Shechita* puhul toimub loomade fikseerimine käsitsi ning surmav löige tehakse enne linnu riputamist.⁹⁷ Seega ei saa piirangu vajalikkust põhjendada looma heaolu suurenemisega kuni teadusuuringud ei tõenda ühe või teise tapmise variandi paremust. Seega on mõistlik lubada rituaalset tapmist asjakohaste ja vajalike piirangutega, kuni teadus ei ole andnud ühest vastust.⁹⁸

Kehtestatud piirang peab olema ka proportsionaalne. *Cha'are Shalom* kaasuses kerkis üles kaks lähenemist rituaalse tapmise piirangu proportsionaalsusele. Kohtunike enamus lähtus kitsast lähenemisest, mille kohaselt on usuvabadus tagatud, kui usukogukondadele on tagatud vastuvõetava liha kättesaadavus, ükskõik, kas see on toodetud siseriiklikult või väljaspool või toodetud konkreetse usukogukonna vajaduste kohaselt. Samuti leiti, et piiratud võimalus rituaalse tapmise protsessist isiklikult osa võtta, on proportsionaalne rahvatervise ja avaliku korra kaitseks. Proportsionaalsus laiemas tähenduses tähendaks antud kaasuse valguses seda, et rituaalsest tapmisest osavõtmine peab olema tagatud usukogukondadele ka siseriiklikult ning arvesse peab võtma usukogukonna sees esinevaid põhimõttelisi erinevusi liha tootmise protsessi osas. Kui aga jälgida Euroopa seadusloomes toimuvaid arenguid, siis usuvabaduse seda aspekti – usukogukonna õigus rituaalse tapmise läbiviimisest osa võtta – ei ole enamasti isegi kaalutud, vaid on piirdutud selgitusega, et piirang on proportsionaalne kuni liha on kusagilt mujalt kättesaadav. Samas on õigus ise oma rituaale läbi viia usukogukonna jaoks sama oluline. Mõistetavalt ei saa kogu piirkonna usukogukond iga üksiku indiviidini külastada tapmise ajal tapamaja, aga usujuhi või kogukonna nimetatud liikme järelevalve tapmise üle, annab kogukonnale vajaliku kindluse, et kõik nõutavad rituaalsed protseduurid on tehtud. Seega rahvatervise ning avaliku korra kaitsmiseks on proportsionaalsed meetmed, mis nõuavad tapmise läbiviimist tapamajas ning välistavad massilise avaliku tapmise usupühade aja. Küll aga on ebaproportsionaalne meede, mis ei võimalda ka ühekahe isiku viibimist tapamajas tapmise läbiviimise juures ja korrektsete usurituaalide läbiviimist sel ajal.

⁹⁷ Silver (viide 13), lk 681.

⁹⁸ Rovinsky (viide 29), lk 106.

Siiani on rituaalsele tapmisele piirangute kehtestamisel olnud peamiselt kaks suunda. Peamiselt on arutelud toimunud rituaalse tapmise keelustamise proportsionaalsuse osas. Vähem on keskendutud siseriiklikult kehtestatud üksikute piirangute proportsionaalsusele. Hiljuti aga on arutelude kese liikunud edasi hoopis tarbijate õiguse küsimusele. Küsimuse all on peamiselt religioosseks tarbimiseks mõeldud toidu jälgitavus. Kas religiooselt tapetud loomade liha peaks olema kuidagi eriliselt ja täiendavalt märgistatud võrreldes tavalihaga ning kas selline nõue kehtestab ebaproportsionaalsed piirangud usukogukondadele? Euroopas puudub ühtne süsteem rituaalsete toidukaupade märgistamiseks ja sertifitseerimiseks. See toob kaasa olukorra, kus *halal*-märgistus tootel ei anna tarbijale tegelikult mingit informatsiooni toote tootmise protseduuri kohta. Nagu eelpool kirjeldatud, on ka religiooni sees erinevaid usuvoole, millel on erinevad arusaamad rituaalse tapmise läbiviimise kohta. Kui tapamaja märgistab toote *halal*-märgisega ühe usuvoolu põhimõtete järgi, siis mõne teise usuvoolu esindaja jaoks ei pruugi liha olla tarbitav. Täpsemat infot tapmisviisi üle aga pakendilt välja ei loe. Samuti puuduvad reeglid, kuidas märgistada religioossete reeglite järgi tapetud loomade liha, mis tunnistatakse religiooselt mittekõlblikuks (ca 50% kogu lihast). Reeglina müüakse see maha tavalihana ja tavamärgistusega.

Ühtne ja süstemaatiline rituaalsete toitade märgistamine nõuab kokkulepet nii tööstuse kui tarbijate poole pealt. Ühtse regulatsiooni puudumine ning mitmetel juhtudel ka siseriiklike õigusnormide puudumise tõttu kasutavad erinevad tootjad erinevaid põhimõtteid jälgitavuse tagamiseks ja märgistused on erinevad.⁹⁹ Kuna rituaalselt tapetud looma liha ning tavatapmise käigus saadud liha eristamine visuaalselt on võimatu ning liha märgistamise osas ühtne süsteem puudub, siis on tarbijal põhimõtteliselt kolm võimalust – osta liha tuttava lihuniku käest, osta usujuhi poolt heakskiidetud tootjate tooteid osta või usaldada märgile kantud infot. Kui traditsiooniliselt on põhiliselt kasutusel olnud kaks esimesena nimetatud varianti, siis inimeste suurema liikumise tagajärjel on järjest suuremat tähtsust omandamas ka kolmas variant.¹⁰⁰ Seega on ülimalt oluline viia sisse ühtsed liha märgistamise standardid, et usukogukonna liikmetele oleks võimalik ka välisriigis viibides kaubamajast ostetud liha puhul täpselt aru saada, kas liha on toodetud tema usu nõuetele vastavate reeglite kohaselt.

Märgistamise küsimus tekitab samas küsimuse võrdsusest. Kui ilma uimastamata tapetud loomade liha tuleks erimärgistada, siis peaks ka kõigi teiste lihatoodete märgistusel olema samamoodi nende

⁹⁹ Bergeaud-Blackler, F. New Challenges for Islamic Ritual Slaughter: A European Perspective. - Journal of Ethnic and Migration Studies. Volume 35, number 6, 2007, lk 965-980.

¹⁰⁰ Havinga (viide 19), lk 426-427.

tapmise meetod kirjeldatud. Kuna usukogukondadele tarnitav liha on enamasti tootja poolt sertifitseeritud, siis sellise liha ühtse märgistamise küsimus ei ole praktiliselt väga problemaatiline või kulukas. Aga eksisteerib ka liha teisene turg. Nagu eelpool kirjeldatud, siis prakeeritakse looma tapmise järgselt ca 50% rituaalselt tapetud loomade lihast usulistel põhjustel. Näiteks ei tarbi juudiusulised looma tagakeha lihaseid, mittekölblikuks tunnistatakse liigse veresisaldusega lihatükid või lihatükid, mis on küll toidukölblikud, aga visuaalselt ei vasta kõrgeimale standardile. Samuti tekib olukordi, eriti suurtes tapamajades, kus liha on toodetud liiga suures mahus. Selline liha tarnitakse tavalihana lihatööstustele, kes toodavad tooteid, mille märgistusel ei kajastu fakt, et tootes kasutatav liha on toodetud rituaalselt tapetud looma lihast. Ka see tekitab olukorra, kus tarbijat esitatakse ning ta tegelikult ei tea, millisel viisil on tarbitav liha toodetud. Erimärgistamise nõude sisseviimine annab turule kolm võimalust – märgistada kõik tooted „võib sisaldada rituaalselt tapetud loomade liha“, eraldada selline liha „tavalihast“ ja pakendada see eristatavalt või lõpetada selle ostmine. Kõigi variantide rakendamise puhul oleks majanduslik mõju turule märkimisväärne.¹⁰¹ Samas on ka tarbijate õiguste teema järjest tähtsamaks muutuv teema Euroopa Liidus ning seetõttu on oluline välja mõelda lahendus olukorra lahendamiseks. Kuna teema on lai ja väljub käesoleva töö uurimisprobleemi raamistikust, siis pikemalt lihaturu ja lihatoodete märgistamise teemat käesolevas töös ei käsitleta.

Seega puudub kehtestatud piirangute osas Euroopas üksmeel. Siiani on siseriiklike arutelude keskmes olnud küsimus keelustamise või mittekeelustamise osas. Osades riikides on jõutud järeldusele, et rituaalse tapmise keelustamine on ebaproportsionaalne meede, mis riivab usuvabadust ebaproportsionaalselt. Samas on teised riigid leidnud, et rituaalse tapmise keelustamine on proportsionaalne kuni usukogukondadel on liha mõnest teisest riigist kättesaadav. Reeglina ei ole sealjuures arutletud usuvabaduse teise aspekti, õigus ise rituaale läbi viia, üle. Samuti puudub reeglina siseriiklikult kehtestatud nõuete osas arutelu kehtestatud piirangute proportsionaalsuse osas. Tundub, et pigem on jäetud seisukohale, et las olla üksikud ükskõik kui ranged piirangud, peaaigi, et täielikult ära ei keelata. Viimastel aastatel on fookus järjest enam aga liikunud hoopis tarbijate õiguse ja liha märgistamise küsimusteni ning arutletakse, kas erimärgistuse nõudmine on esialgu üldse vajalik nõue. Arutelud selles osas on alles algusjärgus, aga juba on selge, et Euroopa lihaturu reguleerimine nõuab kindlasti ühtset regulatsiooni kogu EL-s ühtse siseturu tingimustes.

¹⁰¹ Silver (viide 13), lk 701-702.

3. RITUAALSE TAPMISE REGULATSIOON EUROOPAS

Nagu eelnevast näha, on debatt loomakaitsjate ja usukogukondade vahel rituaalse tapmise lubatavuse osas Euroopas väga aktiivne. Selle tõttu on mitmete riikide poliitikud leidnud end olukorras, kus nad peavad hakkama arutlema debati teise teema – kumb on tähtsam, kas usuvabadus või loomakaitse – üle. Kuivõrd Euroopa Liit on andnud riikidele võimaluse seda küsimust siseriiklikult otsustada, on riigid, lähtudes hetke sotsiaal-poliitilisest olukorrast, leidnud mõnevõrra erinevad lahendused. Probleem aga ei ole enam puhtalt riigisisene – nagu näha töös edaspidi kirjeldatud seadusemuudatustest või kohtulahenditest, käsitletakse Euroopat ning Euroopa turgu ühtsena. See aga tähendab, et ka rituaalse tapmise lubatavuse ning täpsema regulatsiooni peaks otsustama ühiselt nt Euroopa Liidu või EIK tasandil ning loobuma lähimuse põhimõttest. Käesolevas peatükis antaksegi lühiülevaade Euroopa Liidu valdkonda reguleerivatest alusmäärusest ning kuidas erinevad riigid on lahendanud siseriiklikult rituaalse tapmise lubatavuse küsimuse, keskendudes veidi põhjalikumalt riikidele, kus seadusemuudatust on hiljaaegu põhjalikumalt arutletud.

Rituaalset tapmist on Euroopas praktiseeritud juba sajandeid paralleelselt tavatapmisega. Kui 19. saj hakati pöörama rohkem tähelepanu loomade heaolule, hakati kohe arutama ka rituaalse tapmise keelustamise võimalikkust. Juba 1893. a. keelustati Šveitsis eelneva uimastamiseta rituaalne tapmine, sama tegid Norra 1929. a. ja Rootsi 1937. a. Saksamaal keelustati *shechita* natside võimuloleku ajal.¹⁰² Kui Norras, Rootsis ja Šveitsis on tänaseni eelneva uimastamiseta rituaalne tapmine keelatud, siis Saksamaal, aga ka Austrias ja Poolas, on poliitilised ringkonnad tänaseni väga tundlikud antisemiitlike süüdistuste suhtes, mistõttu rituaalne tapmine on praegu seal lubatud, hoolimata loomakaitsesaktivistide protestidest.¹⁰³

24.09.2009 võeti vastu Nõukogu määrus (EÜ) 1099/2009 loomade kaitse kohta surmamisel, mis jõustus 01.01.2013.¹⁰⁴ Kuivõrd tegemist on Nõukogu määrusega, siis on akt tervikuna siduv ja otsekohalduv kõikidele liikmesriikidele. Määruse alusel on Euroopa Liidu liikmesriigid teinud muudatusi oma siseriiklikes õigusaktides, et oleks tagatud vastavus 1099/2009 nõuetega. Määruse 1099/2009 artikkel 3 sätestab loomade tapmise üldnõuded – loomi tuleb surmamisel ja sellega

¹⁰² Rovinsky (viide 29), lk 92-93.

¹⁰³ Salamano (viide 74), lk 444.

¹⁰⁴ Euroopa Liidu Nõukogu 24.09.2009. a määrus (EÜ) nr 1099/2009, loomade kaitse kohta surmamisel. – ELT L 303, 18.11.2009.

seotud toimingute ajal säästa välditavatest kannatustest, vabast, vigastustest ja ängist. Artiklis 3 sätestatud üldnõuded peavad olema täidetud igal juhul, ka koduseks isiklikuks tarbeks loomade tapmisel, väikeses koguses väikeloomade tapmisel ning kalade tapmisel. Surmamisega seotud toimingud põllumajandusloomade puhul algavad looma saabumisel tapamajja ning hõlmavad selliseid etappe nagu loomade mahalaadimine transpordivahendilt, loomade pidamine ja hooldamine tapmaja eelbaasis, loomade ajamine eelbaasist tapmiskohta, loomade liikumise piiramine uimastamise või surmamise eesmärgil, loomade uimastamine ja uimastamise tõhususe hindamine. Kõigil nimetatud etappidel tuleb tagada loomade heaolu.

Määruse 1099/2009 artikkel 4 p 1 sätestab nõude, et kõik loomad, keda tapetakse, tuleb enne tapmist uimastada määruse I lisas nimetatud uimastamise viisi kasutades, kusjuures teadvuse ja tundlikkuse puudumine tuleb tagada looma surmani. Kui looma uimastamiseks kasutatakse meetodit, mis ei too kaasa looma surma, siis peab võimalikult kiiresti järgnema menetlus, mis tagab looma surma, näiteks veretustamine, kesknärvisüsteemi hävitamine, hukkamine elektrivooluga või püsiva anoksia esilekutsumine. Tapamajade puhul toimub surmamine peamiselt veretustamise teel. Artikkel 4 p 4 sätestab üldnõudest erandi – artiklis 1 nimetatud nõudeid ei pea täitma, kui loom tapetakse erimeetodiga religioosseid reegleid järgides, tingimusel, et tapmine toimub tapamajas. Seega on Euroopa Liidus põhimõtteliselt võimalik rituaalset tapmist läbi viia ning ainuke kindel nõue, mis sisaldub määruses 1099/2009, on tapmise läbiviimine tapamajas. Erandi kasutamise otsustamise ning erandi kasutamisel täpsemate nõuete paikapanek on jäetud liikmesriikide siseriiklikuks otsuseks. Selle tõttu on erinevate Euroopa Liidu liikmesriikide regulatsioonid rituaalse tapmise osas üsnagi erinevad.

Määruse alusel on Euroopa riigid vastu võtnud siseriiklikud õigusnormid, milles loomade surmamise tingimusi täpsustatakse. Dialreli projekti eetikakomisjoni raportis¹⁰⁵ tuuakse välja erinevad lähenemised liikmesriikides:¹⁰⁶

1. Kohustuslik surmamisele eelnev uimastamine (Šveits, Lichtenstein, Island, Norra, Rootsi, Sloveenia, Soome Ålandi provints, Belgia Valloonia ja Flaami regioonid) ilma eranditeta rituaalsele tapmisele. Lichtensteinis ja Šveitsis on lubatud kanade eelneva uimastamiseta

¹⁰⁵ Caspar, J., Luy, J. (viide 80), lk 203-209.

¹⁰⁶ Legal Restrictions on Religious Slaughter in Europe. The Law Library of Congress, Global Legal Research Center. 2018. Dialreli projekti lõppemise järgselt on viimase 10 aasta jooksul mõningate riikide õigusnormidest toimunud muutused, mistõttu autor on viidatud allikale toetudes Dialreli projekti raames koostatud loetelu kaasajastanud.

rituaalne tapmine. Islandis, Norras ja Rootsis on lubatud *halal*-tapmine, mis on läbi viidud eelneva uimastamisega.

2. Kohustuslik eelnev uimastamine, sätestatud on üldised erandid rituaalsele tapmisele, kuid ei ole kindlaks määratud erandi rakendamise täpsemaid detaile rituaalse tapmise protseduuri osas (Belgia ülejäänud regioonid, Prantsusmaa, Luksemburg, Hispaania);
3. Kohustuslik eelnev uimastamine, erandid rituaalsele tapmisele - kohustuslik erimärgistus eelneva uimastamiseta tapetud loomade lihale (Saksamaa);
4. Kohustuslik eelnev uimastamine, erandid rituaalsele tapmisele - rituaalselt võib tappa vaid piiratud arvu loomi vaid siseriikliku religioosse kogukonna tarbeks (Saksamaa, Austria, Eesti);
5. Kohustuslik eelnev uimastamine, erandid rituaalsele tapmisele – kohustuslik lõikele järgnev uimastamine (Austria, Slovakkia, Eesti, Soome, Kreeka, Läti). Soome nõuete kohaselt peavad lõike tegemine ning uimastamine toimuma simultaanselt, mistõttu *shechitat* ei ole Soomes teostatud.¹⁰⁷

Loomade tapmine, kaasa arvatud rituaalne tapmine, toimub määruses 1099/2009 sätestatud üldnõudeid järgides. Täiendavalt on EL riikides olemas siseriiklikud õigusaktid, mis kehtestavad erireeglid rituaalse tapmise läbiviimisel. Siseriiklikud reeglid on erinevad, aga peamised nõuded on Dialrel projekti¹⁰⁸ raames kogutud andmete kohaselt järgnevad:

1. Teavitamine või loa küsimine. Pädeva asutuse teavitamine enne tapmist on kohustuslik Itaalias ja Hispaanias. Eestis, Küprosel, Makedoonias, Leedus ja Luksemburgis peab pädev asutus andma tapmiseks loa. Ka Saksamaal peab usuorganisatsioon küsima pädeva asutuse luba, kusjuures asutus otsustab, kas ilma uimastamata tapmine on möödapääsmatu (lubatakse juutidel ja mõningatel islami kogudustel). Austrias ja Slovakkias võib rituaalset tapmist läbi viia vaid spetsiaalse õigusliku staatusega usukogukond, kelle puhul eelneva

¹⁰⁷ Caspar, J., Luy, J. (viide 80), lk 203-209.

¹⁰⁸ Ferrari, S., Bottoni, R. Legislation Regarding Religious Slaughter in the EU member, Candidate and Associated Countries. - Dialrel report, 2010, lk 5-22.

uimastamise kasutamine on välistatud – Austrias nii juudid kui moslemid, Slovakkias¹⁰⁹ aga ainult juudid, kuna moslemite organisatsioon ei ole vastava õigusliku staatusega.

2. Rituaalsed tapjad. Määrus 1099/2009 nõuab, et tapmist läbiviivad isikud oleksid vajalike teadmiste ja kogemustega, et looma heaolu oleks tagatud. Selleks väljastatakse vastava koolituse läbinud isikutele pädevustunnistus. Spetsiaalseid nõudeid rituaalsetele tapjatele ei ole enamuses EL liikmesriike oma õigusnormides sätestanud. Näiteks Saksamaal peab aga rituaalne tapja läbima erikoolituse ning saab ka eraldi tunnistuse. Osad riigid, nagu näiteks Prantsusmaa, aga nõuavad, et tunnistuse tapjale peaks väljastama religioosne organisatsioon, kes teostab ühtlasi ka järelevalvet tapja tegevuse üle.
3. Tapamajad. Tapmine peab igal juhul aset leidma tapamajas määruse 1099/2009 kohaselt. Osad liikmesriigid on oma seadusandluses eraldi rõhutanud, et ka rituaalne tapmine peab toimuma tapamajas. Osades riikides nt Austrias, Belgias, Horvaatias, Hollandis ja Slovakkias tohib rituaalset tapmist läbi viia vaid selleks eraldi rajatud ja tunnustatud tapamajades. Hispaanias on kehtestatud eraldi reeglid tapamajade töötajate ning veterinaaride treenimiseks ja täiendavateks koolitusteks just rituaalse tapmise osas ning luba tapmise läbiviimiseks antakse ainult tapmajale, millel on piisava pädevusega personal olemas.
4. Veterinaari kohalolek. Enamikus riikides on kehtestatud nõue, et rituaalne tapmine viiakse läbi järelevalve all. Austria ja Soome seadused nõuavad täpsustavalt ametniku kohalolekut tapamajas tapmise ajal ning Bulgaaria, Hispaania ja Eesti ametniku otsest järelevalvet tapmise üle. Üldnõudena peab iga tapamaja olema järelevalve all. Erinõudena on sätestatud nimetatud riikides, et ametnik peab olema tapamajas või ametnik peab vahetult looma tapmist jälgima. Esimese puhul peab ametnik tapamajas igal juhul kohal olema, et vajadusel tapmise protsessi kiiresti sekkuda. Teisel juhul peab ametnik viibima vahetult tapmise

¹⁰⁹ Slovakkia konstitutsioon garanteerib usuvabaduse ning õiguse praktiseerida usku nii üksinda kui koguduse liikmena. Selleks, et viia läbi ametlikke toiminguid (nt viia läbi laulatusi, palgata usujuhti, viia läbi jutlusi vanglates ja haiglates), saada riigipoolset toetust oma tegevusele, luua koole vms, peab usuorganisatsioon olema ametlikult registreeritud usuorganisatsioon. Ametliku tunnistuse saanud usukogukondi on Slovakkias 18 ning sellise tunnistuse saamiseks peab 2017 a. seadusemuudatuse järgselt usukogukonnal olema üle 50000 järgija. Moslemikogukonnas on liikmeid u 5000, mistõttu neil ei ole ametliku usuorganisatsiooni tunnistust ning nad ei saa seetõttu taotleda ka luba rituaalse tapmise läbiviimiseks. Judaistide arv on vaid 2300, kuid olid registreeritud usuorganisatsiooni staatusega juba enne 2017 a. seadusemuudatust, mistõttu seadusemuudatus neid ei mõjutanud. Allikas – Slovak Republic 2018 International Religious Freedom Report. Arvutivõrgus - <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2019/05/SLOVAKIA-2018-INTERNATIONAL-RELIGIOUS-FREEDOM-REPORT.pdf> (04.04.2020).

juures ning hindama tapmise kvaliteet pidevalt, sekkuma kui loomade heaolu on ohustatud ning tuvastama looma surma.

5. Loomade käsitlemine ja liikumise piiramine. Enamus EL riikidest on oma seadusandlusesse üle võtnud määruse 1099/2009 art 3 nõuded, mille kohaselt tuleb loomi säästa kõigist välditavatest erutustest, valust ja kannatusest nende liigutamise, aeda paigutamise, liikumise piiramise, uimastamise ja tapmise ajal. Mõningad riigid on lisaks veel sätestanud nõude, et veised tuleb enne rituaalset tapmist mehaanilisi meetodeid kasutades liikumatuks muuta, et vältida loomade valu, kannatusi ja vigastuste tekkimist tapmise ajal. Kreekas ja Suurbritannias ei tohi kasutada looma ebanormaalsesse asendisse pööravat tapmispukki. Osad liikmesriigid on sätestanud, et eelneva uimastamiseta tapetud loomi ei tohi peale löike tegemist liigutada – Saksamaal 2-3 minuti jooksul peale löike tegemist, Hollandis 30-45 sekundi jooksul ning Suurbritannias 20-30 sekundi jooksul.
6. Lõige ja noad. Mõningates liikmesriikides, nagu Austrias, Eestis, Itaalias, Suurbritannias, Hollandis, Kreekas ja Saksamaal, on ka õigusnormides sätestatud, kuidas lõige peab olema tehtud ning nõuded noale (pikkus, teravus jms). Reeglid tulenevad otseselt religioossetest reeglitest, aga on vastavalt sätestatud ka õigusnormides.
7. Uimastamisvahendid. Saksamaal on rituaalse tapmise korraldamise määruses eraldi rõhutatud nõuet, et rituaalse tapmise läbiviimisel peab tapmiskohas olema olema uimastusvahend, millega oleks võimalik komplikatsioonide esinemisel looma löike tegemise järgselt uimastada. Varuuimastamisvahendi olemasolu tapmiskohas on üldnõue kõigile tapamajadele, kuid Saksamaa on seda kohustust rõhutanud ka eriregulatsioonis.
8. Uimastamisparameetrite modifitseerimine. Kuna mitmete islami kogukondade poolt on aktsepteeritav tapmisele eelnev pöörduv uimastamine, siis on Saksamaal ilma uimastamata tapmine lubatud vaid juutidel ning mõningatel islami kogukondadel. Ülejäänud peavad tapmise läbi viima kasutades pöörduvat uimastamist e lühiajalist elektrilist uimastamist. Võrreldes määruses 1099/2009 elektrilisele uimastamisele ettenähtud parameetritega on elektri kasutamise aeg lühem ning on välistatud looma surm elektrilise uimastamise tagajärjel.¹¹⁰

¹¹⁰ Ferrari, S., Bottoni, R. (viide 108), lk 5-22. Loetelu kaasajastatud. Täiendamise allikaks - Legal Restrictions on Religious Slaughter in Europe (viide 106).

Kokkuvõtlikult on Euroopa riikidest Taanis, Rootsis, Norras, Islandil ja Šveitsis eelneva uimastamiseta rituaalne tapmine keelatud, sellisel viisil tapetud loomade liha sissevedu riiki aga keelustatud ei ole. Šveits lubab eelneva uimastamiseta tapetud loomade liha importi vaid usukogukondade jaoks, teistes riikides taolisi piiranguid kehtestatud ei ole. Ka Soomes ei ole reguleeritud *koššer*-liha import. Teised Euroopa riigid on siseriiklike õigusaktidega näinud ette erisused rituaalse tapmise läbiviimiseks. Enamus riike lubavad rituaalset tapmist läbi viia ilma eelneva uimastamiseta, kuid on sätestanud erinevaid lisanõudeid järelevalve, erilubade, tapjate koolituse jms osas. Mõningates liikmesriikides nagu Austrias, Eestis ja Slovakkias on lubatud rituaalne tapmine läbi viia eelneva uimastamiseta, kuid samas on nõutav viivitamatu lõikejärgne uimastamine. Lätis oli rituaalne tapmine keelustatud, kuid 2009 a. alates tohib eelneva uimastamiseta rituaalset tapmist läbi viia lõikejärgse uimastamisega.¹¹¹ Suur osa Lätis toodetud lihast kasutatakse Rootsi turu tarbeks. Soomes tuleb lõige ja uimastamine läbi viia samaaegselt. Saksamaal on uimastamata tapmise jaoks vajalik luba, mida üldjuhul antakse väga vähestele tapamajadele, kes peavad tõendama religioosset vajadust ning liha kasutamist siseriiklikuks tarbeks.¹¹²

Eelneva uimastamiseta tapetud loomade liha väljavedu riigist reguleeritakse vaid vähestes riikides. Saksamaal, Austrias ja Eestis võib rituaalselt tappa vaid kohaliku usukogukonna jaoks, seega sellise liha eksport on keelatud, küll aga ei reguleeri seadused liha riiki sissetoomist. Alates 2018. a. ei ole ka Hollandis lubatud rituaalselt tapetud loomade liha eksport. Ülejäänud riigid, kus rituaalne tapmine on lubatud, müüvad liha ka välisturgudele. Näiteks 2017. a-ni oli Taanis toodetud *halal*-liha peamiseks välisturuks Lähis-Ida. Tapamajadel oli kohustus pädevat asutust enne tapmist teavitada, kuid kohustuslikku liha erimärgistust seaduses sätestatud ei olnud. Soome seaduses ei ole *halal*-liha ekspordi eraldi reguleeritud. Ka Prantsusmaa reeglid ei piira kuidagi liha ekspordi, teadaolevalt moodustab umbes 1/3 kogu Prantsusmaa liha ekspordist religiooselt tapetud loomade liha. Ka Islandist, Rootsist ning Norrast tohib ekspordida *halal*-liha, mis on saadud eelneva uimastamisega tapetud loomadelt, kuid ei ole kohustust liha eraldi märgistada. Ka Hispaanias ei ole kehtestatud erireegleid *koššer* või *halal* liha ekspordile.¹¹³

¹¹¹ Needham, C. Religious Slaughter of Animals in the EU. - Library Briefing 120375REV2. Library of the European Parliament, 15.11.2012, lk 5-6.

¹¹² Ibidem, lk 6.

¹¹³ Legal Restrictions on Religious Slaughter in Europe (viide 106).

Suurbritannias on siseriiklikult lubatud eelneva uimastamiseta rituaalne tapmine. Tapmise võib läbi viia vastava väljaõppe saanud tapja, kellele on ka riigi poolt vastav luba väljastatud. Loomad peavad olema fikseeritud püstises asendis ning ei tohi kasutada looma selja peale pööravat seadet. Fikseeritud loomale tuleb koheselt teostada lõige ning neid ei tohi liigutada enne, kui nad on kaotanud teadvuse. Enne looma veretustamist peab tapja kontrollima nuga ning veenduma, et see on sobilik lõike tegemiseks. Samuti peab tapja tagama, et lõige on tehtud kiirelt, lõiget katkestamata ning lõikab läbi kõik kõri piirkonna organid ja veresooned. Riigis läbiviidud uuringutest on selgunud, et ca 80% *halal*-lihast on saadud eelnevalt uimastatud loomadelt, lindude osas ulatub eelnev uimastamine 100%-ni. *Shechita* läbiviimine Suurbritannias teostatakse 100% eelnevat uimastamist kasutamata.¹¹⁴ Loomade uimastamiseks kasutatakse elekternarkoosi, mis on piisavalt nõrk, et oleks tagatud looma teadvusekadu, aga mitte looma surm. Siiski on Briti Veterinaaride assotsiatsioon ning loomakaitseorganisatsioonid juba aastaid teinud kampaaniaid eelneva uimastamiseta tapmise keelustamiseks.¹¹⁵ Ka UK-s on märgatud tendentsi, et rituaalse tapmise keelustamise teema muutub eriti aktuaalseks vahetult enne valimisi ning on osa poliitilisest valimisvõitlusest.¹¹⁶

Suurbritannias on juba mitmeid aastaid tõsiselt arutletud rituaalselt tapetud loomade liha märgistamise teemal. Esiteks ei ole seadusest tulenevat kohustust rituaalselt tapetud loomade liha erimärgistamiseks, juhul kui liha müüakse tavatarbijale tavalihana. Suurbritannias ei ole ühtset *halal*-märgistuse reeglistikku ning seetõttu on sertifitseerivaid asutusi/kogukondi palju. Igaüks lähtub oma arusaamistest, mistõttu *halal*-sertifikaadid on antud erinevate standardite järgi – osad sertifitseerivad ka tapmisele eelnevalt uimastatud loomade liha, osad ainult eelnevalt uimastamata tapetud loomade liha. Ühelegi ametiasutusele sertifitseerimisasutused oma protseduurikirjeldusi või aruandlust esitama ei pea. Tarbijatel ei ole muud varianti kui usaldada tootjat ja sertifitseerijat. Seega peaks esmajoonel üle vaatama sertifitseerimise põhimõtted ning toiduohutuse alane järelevalve, et tarbijatel oleks kindlus sertifikaadil märgitu osas.¹¹⁷

¹¹⁴ Barclay, C. Religious Slaughter. - Commons Briefing papers SN01314. House of Commons Library. 11.06.2012.

¹¹⁵ Downing (viide 18), lk 1

¹¹⁶ Wyatt, C. Should Ritual Slaughter Be Banned in the UK? - BBC News. 16.02.2015.

¹¹⁷ Pointing, J. Strict Liability Food Law and Halal Slaughter. Comment. - The Journal of Criminal Law. Volume 78 number 5, 2014, lk 387-391.

Hollandis keelustati eelneva uimastamiseta looma tapmine juba 1922. a, erandiks vaid rituaalne tapmine. Hetkel kehtiv seadus võeti vastu 1992. a.¹¹⁸ Seaduses on rituaalne tapmine defineeritud kui loomade eelneva uimastamiseta tapmine juudi või islami religioossete rituaalide kohaselt. Kuivõrd seaduses on ette nähtud spetsiifilised normid rituaalse tapmise reguleerimiseks, siis Hollandi õigus eeldab kõhklematult, et rituaalne tapmine ja tavatapmine on õiguslikult võrdsed.¹¹⁹ See on põhimõte, mida paljud rituaalse tapmise vastased unustavad protsessi ebainimlikuna kujutades. Debatt rituaalse tapmise keelustamiseks oli Hollandis eriti aktiivne 21. saj algul. T. Havinga hinnangul lähtus kriitika kolmest punktist. Esiteks, loomakaitseorganisatsioonid viitasid loomade ebainimlikule ning valu põhjustavale kohtlemisele. Teiseks, Hollandi ühiskonna islamiseerumisele viitamine osade poliitikute ja ühiskondlike organisatsioonide poolt ning üldised islamofobia ilmingud. Kolmandaks Hollandi veterinaaride surve, kes viitasid veterinaaride eetilisele dilemmale järelevalvet teostades.¹²⁰ Sarnased põhjused on olnud ka teistes Euroopa riikides debati alguspunktiks. Surve eelneva uimastamiseta rituaalse tapmise keelustamiseks muutus järjest tugevamaks alates 2006-st aastast, mil Hollandi supermarketid, koolid ja haiglad otsustasid oma toidukaupade valikus pakkuda ka *halal*-liha. 2008. a. esitati Parlamendi alamkojale nn Thieme eelnõu, mis nägi ette religioossete erandite kaotamist seadustest. Eelnõu autor vastas kriitikute väitele usuvabaduse liigse piiramise kohta, et üldnõue ei keela usklikel tarvitada rituaalselt tapetud loomade liha, uimastamise nõue laieneb ainult Hollandi loomadele, mistõttu piirangu ulatus ei ole märkimisväärne.¹²¹ Jällegi on sarnane argumentatsioon olnud kasutusel mitmetes riikides – mitte midagi ei juhtu, kui meie riigis keelustatakse, sest „kusagilt mujalt“ on liha ikkagi kättesaadav. Kuidas aga tagatakse usuvabadus, kui kõik riigid sarnasele võimalusele viidates rituaalse tapmise ära keelustavad või kui sellise liha hankimine muutub ebamõistlikult aja- ja rahakulukaks, seda ei ole senini selgitatud.

2011. a. kiitis Parlamendi alamkoda muudatustega eelnõu heaks ning saatis edasiseks hääletamiseks Ülemkotta. Enne kui Ülemkohus hääletada jõudis, teatas valitsus 2012. a, et sõlmiti leping juudi- ning islamiusuliste esindajatega ning vastavate tapamajadega. Lepingu eesmärk oli parandada loomade heaolu. Selleks lepitati muu hulgas kokku, et loom peab kaotama teadvuse 40

¹¹⁸ Schyff, van der G. Ritual Slaughter and Religious Freedom in Multilevel Europe: The Wider Importance of the Dutch Case. - Oxford Journal of Law and Religion. Volume 3, Issue 1, 2014, lk 76-102. Hollandis tapeti 2014 a. loomi rituaalselt 65 tapamajas, enamus lihast viidi riigist välja. Viimased andmed tapetud loomade arvu kohta pärinevad aastast 2006 – siis tapeti rituaalselt 125000 veist, 850000 lammast ja kitse, 1170000 kana ja 265000 jänest.

¹¹⁹ Havinga (viide 19), lk 426-427.

¹²⁰ Ibidem, lk 247.

¹²¹ Schyff, van der (viide 118), lk 82-83.

sekundi jooksul peale löike tegemist ja kui seda ei juhtu, siis loom uimastatakse.¹²² Lepingus lepiti ka kokku, et valitsuse ja usukogukondade vahel jätkuvad teaduspõhised konsultatsioonid looma heaolu ja usuvabaduse vahelise tasakaalu leidmiseks. Debatt aga jätkus ning 2015. a. tegi Hollandi Toiduohutusamet ettepaneku rituaalse tapmise keelustamiseks. Seda siiski ei tehtud, küll aga teavitati avalikkust 2016. a. alguses teada valitsuse plaanist karmistada 2017. a. algusest rituaalse tapmise regulatsiooni.¹²³ Juulis 2017 kirjutasidki Hollandi valitsus, tapamajade esindajad ning islami ja juudi usukogukondade liidrid alla uuele kokkuleppele, millega täpsustati rituaalse tapmise kohta käivaid reegleid veelgi. Kokkuleppe kohaselt on rituaalne tapmine lubatud Hollandi usukogukondade vajaduse ulatuses, keelustades seega eelnevalt uimastamata loomade tapmisel saadud liha ekspordi.¹²⁴ Kokkuleppe kohaselt jääb kehtima nõue, et loomi tuleb uimastada, kui nad pole 40 sekundi jooksul pärast löike tegemist teadvust kaotanud. Lõikejärgse uimastamise võib ära jätta, kui on kindlaks tehtud, et loom on kaotanud teadvuse 40 sekundi jooksul. Samuti lepiti kokku tapamajade sisseseadete tehnilise täiustamise osas, et veelgi enam oleks tagatud loomade heaolu.¹²⁵ Rangemad reeglid hakkasid kohalduma 2018. a. algusest. Saavutatud kompromissile vaatamata esitas Hollandi Loomade Heaolu partei uue eelnõu rituaalse tapmise keelustamiseks juba 2018. a. kevadel.¹²⁶ See näitab, kui haavatavas olukorras on usukogukonnad Euroopas, kui poliitilised otsused rituaalse tapmise lubamise keelustamise osas võivad esile tõusta igal ajahetkel ning isegi vahetult kompromisslahenduste saavutamise järgselt.

Taanis, mis on valdavalt sekulaarne riik nagu teisedki Põhja-Euroopa riigid, keelustati eelneva uimastamiseta rituaalne tapmine 2014. a. Toonane Põllumajandusminister ütles keeldu kommenteerides, et loomade õigused on olulisemad kui religioon – lause, mida on väga teravalt kritiseeritud nii usukogukondade kui teadlaste poolt.¹²⁷ Taani valitsus vastas kriitikale, et usuvabadus kui põhiõigus on Taani riigile väga oluline ning siseriiklikud aktid ei tohi kindlasti seda õigust riivata. Eelnevalt uimastamata loomade tapmise keelustamist on põhjendanud kahe väitega – esiteks suureneb eelneva uimastamiseta tapmise keelustamisel looma heaolu ning selle edendamine on vaieldamatult oluline valitsuse ülesanne ning omab legitiimset eesmärki, ja teiseks,

¹²² Ibidem, lk 82.

¹²³ Bozhkova, M. The Netherlands Ban Kosher and Halal Export. - Eatglobe, 23.02.2016.

¹²⁴ Legal Restrictions on Religious Slaughter in Europe (viide 106).

¹²⁵ Rijksoverheid press release. Nadere afspraken over onbedwelmd slachten volgens religieuze riten [Additional Agreement on Slaughter Without Stunning According to Religious Rites]. 05.07.2017.

¹²⁶ JTA. Dutch Animal Welfare Party proposes ban on ritual slaughter. - The Times of Israel. 21.03.2018.

¹²⁷ Withnall, A. Denmark Bans Kosher and Halal Slaughter as Minister Says Animal Rights Come Before Religion. - The Independent, 18.02.2014.

kuna viimase 10 aasta jooksul ei ole valitsuselt küsitud eriluba rituaalse tapmise läbiviimiseks, siis seadusel ei ole *de facto* mõju. Kõigepealt on need väited omavahel ilmselges vastuolus – kui 10 aasta jooksul ei ole loomi Taanis eelneva uimastamiseta tapetud, siis ei saa selle praktika keelustamine kaasa tuua loomade heaolu suurenemist. Eeldades, et loomade heaolu Taanis uute õigusnormide tõttu tõepoolest suureneb, siis ainult selle arvelt, et välisriikide loomade heaolu langeb. Kas siis Taani loomad väärivad rohkem kaitset, kui teiste riikide loomad? Teiseks tekib küsimus, et kui seadusel *de facto* mõju ei ole ning see asjaolu on teada juba seaduse vastuvõtmise ajal, siis milleks on vaja sellist seadust? Valitsus rõhutas veel, et usuvabadust ei ole rikutud, kuivõrd imporditav liha, mis on saadud eelnevalt uimastamata loomadelt, on jätkuvalt riigis kättesaadav.¹²⁸ Jällegi tekib siinkohal probleem tuleviku vaates – kui kaua saavad riigid veel kasutada liha kättesaadavuse argumenti, kui järjest enamates riikides rituaalse tapmise läbiviimine keelustatakse. Samuti ei maini ka Taani valitsus õigust ise rituaali läbi viia ning puuduvad sellekohased analüüsid, kuivõrd kehtestatud regulatsioon piirab usuvabaduse teostamist sellest aspektist. Vägisi tekib küsimus, et mida positiivset regulatsiooniga saavutati, lisaks negatiivsetele tulemustele nagu ühiskonna pluralismi ja usuvabaduse piiramine, asjatu vastandumine vähemusrühmitustega ning juudi ja moslemi kogukondade solvamine. Sarnaselt teiste Euroopa riikidega, on ka Taanis olnud märgatavaid raskusi kohaneda järjest suureneva moslemi kogukonnaga ning vastuseis moslemite immigratsioonile ja nende kultuurilisele mõjule on tavaline.¹²⁹ Delahunty viitab ka sellele, et Taani mure loomade heaolu pärast on ülimalt selektiivne, võttes arvesse Taani karusloomakasvandusi või seakasvatusi ja neis peetavate loomade küsitavat heaolu.¹³⁰

Kui valdavalt on arutelud seega keskendunud pigem võimalustele, kuidas rituaalne tapmine ära keelustada, siis on ka vastupidiseid näiteid. Näiteks Lätis ja Leedus ei näinud õigus ette võimalust rituaalse tapmise läbiviimiseks. 21. saj. alguses aset leidnud majanduskriisi tingimustes aga hakati riiklikult otsima võimalusi majanduse turgutamiseks. 2009. a. hakkasid kehtima Läti Loomakaitse Seadusesse sisse viidud muudatused, mis lubasid rituaalse tapmise läbiviimist juhul, kui loom uimastatakse koheselt peale lõike tegemist. Seadusemuudatuse põhjuseks oli avada Läti lihatööstustele võimalus siseneda turgudele, mis vajab *halal* ja *koššer* toitu. Peamine turg Läti rituaalselt tapetud veistelt pärinevale lihale on Rootsi, kus rituaalne tapmine on ammu keelatud. Ka Leedu Loomakaitseseadus ei lubanud eelnevalt uimastamata loomade tapmist kuni 2014. a-ni.

¹²⁸ Delahunty (viide 17), lk 342-343.

¹²⁹ *ibidem*, lk 342-343.

¹³⁰ *Ibidem*, lk 374-375.

Venemaa kehtestatud embargo järgselt sulgus kõigi Baltimaade jaoks üks olulisim toiduainete turg. Seega oli hädavajalik leida tekkinud majanduslikust olukorrast väljapääs ning leida Leedu lihale uusi turge eeskätt Araabia maades. Seega muutis Leedu parlament seadust, nii et alates 2015. a-st võib riigi poolt tunnustatud tapamajas läbi viia rituaalset tapmist.¹³¹ Mõlemas riigis põhjustas seadusemuudatus loomakaitsjate proteste ning avalikku debatti, kuid antud juhtudel leidsid parlamendid, et eelkõige tuleb lahendada riigi majanduslik olukord.

Nagu eelpool kirjeldatud juhtumitest näha, võib siseriiklikult lahendada usuvabaduse piiramise küsimusi väga erinevalt. Osad Euroopa riigid on eelneva uimastamiseta rituaalse tapmise keelustanud, viitega imporditava liha olemasolule, mis tuleb teistest Euroopa riikidest, kus see lubatud on. Osad riigid on ise võtnud vastutuse oma riigi usukogukondade vajaduste rahuldamiseks ning lubanud rituaalset tapmist läbi viia, keelustanud aga liha impordi. Selge aga on see, et kuni ei ole selget ühtset lähenemist, siis puudub Euroopa usukogukondadel kindlus – kunagi ei tea, millises riigis järgmisena seadusemuudatust arutama hakatakse ning mida otsustab parajasti võimul olev poliitiline ringkond või kui kaua kestab rahuaeg peale kokkulepete sõlmimise järgselt, nagu demonstreeris ilmekalt Hollandi juhtum. Ka demonstreerivad kirjeldatud juhtumid ilmekalt rituaalse tapmise keelustamise põhjenduste ebaloogilisust ja vastuolulisust eeskätt moraalsest vaatenurgast. Kui riigid keelustavad rituaalse tapmise läbiviimise, aga lubavad liha sissevedu riiki, siis tegelikult ei suurene ka selle riigi loomade heaolu. Riigis kohapeal tapmise asemel veetakse loomi hulganisti nendesse riikidesse, kus tapmine on lubatud ning loomade heaolule lisandub transpordistressi küsimus. Samuti ei räägita midagi, et tegelikult on usukogukondade jaoks lihast olulisemgi õigus ise rituaalse tapmise protsessis osaleda, sest kui sellesse aspekti süvenema hakata, selguks ilmselt, et kehtestatud piirangud ei ole proportsionaalsed. Seega tundubki, et rituaalse tapmise keelustamise teema tõstatub üles poliitilise enesereklaamina valimiste ajal, sest see teema seostub avalikkuse silmis väga tugevalt loomade heaolu parandamisega, mõjutab suhteliselt väikest ning poliitiliselt mitteaktiivset elanikkonda ja on riigi jaoks (juhul kui keelustamine tõepoolest peaks toimuma) majanduslikult odav võrreldes kõigi teiste loomade heaolu parandamise meetmetega. Loomade heaolu parandamisega ei tundu tihtilugu küsimus üldse seonduvat.

¹³¹ Legal Restrictions on Religious Slaughter in Europe (viide 106), Latvia, Lithuania.

4. KOHTUPRAKTIKA

4.1 Euroopa Kohus

Euroopa Liidus on alati olnud inimeste põhiõiguste kaitsmine olulisel kohal ning põhiõigusena on usuvabadust tunnustatud erinevates EL õigusaktides. Kuni viimase ajani lahendas aga moraalseid küsimusi, sealhulgas usuküsimusi, EIK ning puudus Euroopa Kohtu kohtupraktika religiooni puudutavates küsimustes. Mõne viimase aasta jooksul on aga Euroopa Kohtus langetanud mitmeid otsuseid EL õiguse tõlgendamise kohta ka usuküsimustes. Ning neist kohtuasjadest kaks on olnud otseselt seotud rituaalse tapmisega.¹³²

4.1.1. *Liga van Moskeeën en Islamitische Organisaties Provincie Antwerpen VZW jt vs Vlaams Gewest*¹³³

Euroopa Kohtu esimeses rituaalset tapmist käsitlevas kohtuasjas arutleti kehtestatud usuvabadust piiravate reeglite proportsionaalsuse ning põhjendatuse üle. Igal aastal kolme päeva jooksul tähistatakse islami ohverduspüha (*Aid-el-Adha*). Praktiseerivate moslemite jaoks on kohustuslik tappa või lasta tappa püha esimesel päeval loom. Osa tapetud looma lihast süüakse koos perega, osa lihast jagatakse naabritele ja puudustkannatavatele. Belgia Kuningriigi seaduste kohaselt võib alates 1998. a. Belgias loomi tappa kas tunnustatud või ajutistes tapamajades. Sellest ajast peale on vastutav minister igal aastal ohverduspüha ajaks ajutise tegevusloa andnud ajutistele tapamajadele, mis koos tegevusloaga tapamajadega suudavad katta suurenenud liha nõudluse ohverduspüha päevade jooksul.¹³⁴

2014. a. andis Belgia Flaami piirkonna minister teada, et ajutistele tapamajadele enam tegevuslubasid ei väljastata, kuna see tegevus on vastuolus EL määrusega 1099/2009, mis käsitleb loomade heaolu tapmise ajal. Alates 2015. a. tuleb kõik tapmised, kaasa arvatud ohverduspüha aegsed, läbi viia tegevusloaga tapamajades, mis vastavad määruse 853/2004¹³⁵ nõuetele. 2016. a. algatasid islamiorganisatsioonid Flaami regiooni otsuse peale kohtuasja, väites, et otsus piirab

¹³² Watson, P., Oliver, P. (viide 27), lk 847-873.

¹³³ Euroopa Kohus 29.05.2018, C-426/16, *Liga van Moskeeën en Islamitische Organisaties Provincie Antwerpen VZW jt vs Vlaams Gewest*, ECLI:EU:C:2018:335.

¹³⁴ Ibidem.

¹³⁵ Euroopa Parlamendi ja Nõukogu 29.04.2004 a. määrus nr 853/2004, millega sätestatakse loomset päritolu toidu hügieeni erieeskirjad. ELT L 139, 30.4.2004, lk 55—205.

usuvabadust ebaproportsionaalselt. Belgia esimese astme kohus esitas Euroopa Kohtule eelotsustustaotluse, milles palus Euroopa Kohtul kontrollida määruse nr 1099/2009 art 4 lg 4 kehtivust koostoides määruse art 2 punktiga k lähtuvalt harta artiklist 10, EIÕK artiklist 9 ja ELTL art 13, kuna määruse 1099/2009 kõnealuste sätetega on kehtestatud kohustus viia islami ohverduspüha ajal riituslik tapmine läbi tegevusloaga tapamajades, mis vastavad määrusega 853/2004 kehtestatud tehnilistele nõuetele.¹³⁶

853/2004 põhjenduses 18 on märgitud, et määruses sätestatud struktuuri- ja hügieeninõudeid kohaldatakse igat liiki ettevõtete suhtes, sealhulgas väikeettevõtted ja liikuvtapamajad. Määruse art 4 lg 1 sätestab, et EL-s tohib turule viia loomset päritolu tooteid üksnes siis, kui need on toodetud määruses sätestatud tapamajades, mis on pädeva asutuse poolt registreeritud ning vastavad määruse 852/2004 hügieeninõuetele. Määruse 1099/2009 art 4 lg 4 lubab looma surmata eelneva uimastamiseta, tingimusel, et tegemist on riitusliku tapmisviisiga ning tapmine toimub tapamajas. Määruse art 2 p k sätestab, et määruse tähenduses on tapamaja 853/2004 nõuetele vastav ettevõtte.¹³⁷

Euroopa Kohus selgitas kõigepealt, et viidatud tapmine kuulub tõepoolest mõiste „religioosne rituaal“ alla, mistõttu kuulub harta artikli 10 lg 1 kohaldamisalasse.¹³⁸ Selles osas täpsustas kohtujurist Nils Wahl oma ettepanekus, et Euroopa Liidu teisele õiguse kehtivust saab EK kontrollida ainult Hartaga tagatud põhiõiguste alusel. Küll aga tuleb EIK praktikat harta tõlgendamisel arvesse võtta.¹³⁹ Kohus hindas seejärel islami ohverduspüha ajal eelneva uimastamiseta tapmise kui usukohustuse ulatust. Hinnati kohtule oma seisukoha esitanud loomakaitseorganisatsiooni selgitusi, kus rõhutati, et mõned moslemi kogukonna esindajad on arvamisel, et elekternarkoos või iga muu samalaadne tapmiseelne uimastusviis, mis ei mõjuta looma elulisi funktsioone ja eelkõige looma vere väljalaskmist, on islamiusu ettekirjutustega kooskõlas. Samuti arvestatakse organisatsiooni hinnangul üha rohkem, eelkõige nooremate praktiseerivate moslemite hulgas, et looma tapmise selle püha ajal võib asendada annetusega. Kohtujuristi arvates ei ole Euroopa Kohtu ülesanne otsustada, kas loomade uimastamise

¹³⁶ CJEU press release no 128/17. According to Advocate General Wahl, the requirement for ritual slaughtering without stunning to be carried out in an approved slaughterhouse does not infringe the right to religious freedom. Luxembourg, 30.11.2017.

¹³⁷ C-426/16 (viide 133).

¹³⁸ Ibidem.

¹³⁹ Euroopa Kohus 29.05.2018, C-426/16, *Liga van Moskeeën en Islamitische Organisaties Provincie Antwerpen VZW jt vs Vlaams Gewest*, ECLI:EU:C:2018:335, kohtujurist N. Wahli ettepanek.

kasutamine on tõepoolest islamiusuga keelatud või peavad seda õigeks ainult teatavad usuvoolud. Samuti ei ole otstarbekas kindlaks määrata, kas kõik moslemid tajuvad seda nõuet fundamentaalse usukohustusena või näevad sellele kohustusele alternatiivi. Kohtujuristi hinnangul saab kohus selle üksnes teadmiseks võtta, et on olemas teatavaid usuvoole ning Euroopa Kohtu ülesanne ei ole otsustada teatavate usuettekirjutuste ortodoksuse või heterodoksuse üle. Järelikult on eelneva uimastamiseta tapmine islami ohverduspüha ajal ikkagi usuettekirjutus, millel on usuvabaduse kaitse ja seda sõltumata sellest, kas islamis on võimalikke erinevaid usuvoole või alternatiivseid lahendusi, kui seda kohustust ei ole võimalik täita.¹⁴⁰ Kohtujuristi selline hinnang kattub ka EIK seisukohtadega, et riik peab olema neutraalne ja tal pole õigust anda hinnangut kas mõni usk on legitiimne või sekkuda religioossetesse küsimustesse, mis on usukogukonna otsustada. Kohtujuristi põhjendustele viidates on ka kohus oma otsuses sätestanud, et teoloogiliste vaidluste olemasolu ei tähenda, et riituslik iseloom on välistatud. Kohtujuristi poolne põhjalik selgitus selles osas, et Euroopa Kohus ja laiemalt ka riik ei saa hinnata usukombestiku sisu, kombe järgijate arvu ega kohustuslikkust erinevate usuvoolude hulgas, on väga oluline. *Cha'are Shalom* kaasuses jättis EIK arvestamata väiksema järgijate arvuga usukogukondade arvamuse ning viitas valitsevale arvamusele, mida on hiljem palju kritiseeritud. Eesti seadusandlus näeb aga ette järelevalveasutuse kohustuse rituaalseks tapmiseks loa andmisel hinnata usukombestiku sisu ja rituaalse tapmise vajalikkust, mis samuti läheb vastuollu kohtujuristi avaldatud arvamusega.

Kohus tõdes oma otsuses, et nähes ette kohustuse viia riituslik tapmine läbi määruse nr 853/2004 nõuetele vastavas tegevusloaga tapamajas, on määruse 1099/2009 artikli 4 lõike 4 eesmärk koostoimes artikli 2 punktiga k üksnes tehnilisest aspektist korraldada ja reguleerida vabadust tegeleda eelneva uimastamiseta tapmisega usulistel põhjustel. Niisugune tehniline reguleerimine aga iseenesest ei piira praktiseerivate moslemite õigust usuvabadusele.¹⁴¹ Kohtujurist täpsustas, et õigusnormi saaks usuvabaduse seisukohalt kehtetuks pidada vaid siis, kui oleks tõendatud, et tegevusloaga tapamajade kasutamine ise on teatavate usuettekirjutustega vastuolus, või kui oleks tõendatud, et selle õigusnormiga kehtestatud tingimused pärsivad objektiivselt võimalust viia loomade tapmist läbi teatavate usuriituste järgi. Selles osas aga keegi õigusnormi kehtivust ei vaidlusta.¹⁴² Kohus leidis, et kohustus kasutada määruse nr 853/2004 tehnilistele nõuetele vastavat tegevusloaga tapamaja on üldiselt ja vahet tegemata suunatud igale loomade tapmise korraldajale,

¹⁴⁰ Ibidem, p 52-58.

¹⁴¹ C-426/16 (viide 133).

¹⁴² C-426/16, kohtujurist N. Wahli ettepanek (viide 139), p 69-75.

sõltumata seosest konkreetse usuga, ja puudutab seega mittediskrimineerivalt kõiki loomset päritolu liha tootjaid liidus.¹⁴³ Nõue on seega täiesti neutraalne ja puudutab kõiki tapakorraldajaid. Õigusakti, mis on kohaldatav neutraalselt ilma mingi seoseta usuveendumustega, ei saa põhimõtteliselt käsitada usuvabaduse kasutamise piiranguna.¹⁴⁴

Nõue kasutada tapmiseks ametlikke, tunnustatud tapamajasid, ei ole suunatud ühegi usuliikumise vastu, vaid on oma sõnastuselt täiesti neutraalne. Siiski toob Anne Peters välja, et taoline nõue määruses 1099/2009 võib kaasa tuua ebaproportsionaalseid negatiivseid mõjusid just moslemi kogukonnale ning olla seega kaudselt diskrimineeriv. Moslemi kogukond on ainuke, mis tapab loomi ohverduspüha ajal. Selline tähelepanu mittepööramine moslemi kogukonna vajadustele võib tema hinnangul olla passiivne diskrimineerimine riigi poolt, kes selliselt rikub neutraalsuse kohustust. Riik peaks aktiivseid meetmeid vastu võtma, et kaitstud grupid ei oleks ebavõrdses olukorras. Siiski leiab Peters, et tapamaja kasutamise nõue on looma heaolu seisukohast proportsionaalne nõue ning ei too lõppastmes kaasa moslemi kogukonna kaudset diskrimineerimist.¹⁴⁵

Eelotsustust taotleval kohus viitas, et usuvabaduse piirang võib tuleneda Flandria piirkonna tapamajade võimekuse puudumisest usupüha ajal vajalikus koguses *halal*-liha toota. EK leidis, et liidu õigusnormi kehtivuse hindamisel tuleb arvesse võtta õigusnormi eripärasid ja kehtivus ei saa sõltuda konkreetse juhtumi erilistest asjaoludest. Liikmesriigi ühe piirkonna territooriumil esinev ajutine tapavõimsuse probleem, mis on seotud riituslike tapmistega nõudluse suurenemisega mõne päeva vältel ohverduspüha tõttu, on riigisiseste kokkulangemiste tagajärg. See aga ei saa mõjutada neutraalse ja üldkohaldatava õigusnormi kehtivust harta artikli 10 seisukohast. Seega leidis kohus, et ei ilmnenud ühtegi asjaolu, mis võiks harta artikli 10 seisukohast mõjutada sätete kehtivust.¹⁴⁶

Selline argumentatsioon kohtu poolt võib aga kaasa tuua *de minimis* printsiibi rakendamise põhiõiguste hindamisel. Usuvabaduse väljendamine ei ole absoluutne, vaid seda võib piirata teiste inimeste õiguste ja vabaduste kaitseks. Aga antud otsusest tuleneb, et isik ei või teostada oma usuvabadust ainult sellepärast, et ainult üks piiratud geograafiline ala on hõlmatud. Seda enam, et probleem ei puuduta mitte ühekordset juhtumit, vaid leiab aset igal aastal. Selline otsus kohtu poolt

¹⁴³ C-426/16 (viide 133).

¹⁴⁴ C-426/16, kohtujurist N. Wahli ettepanek (viide 139), p 78.

¹⁴⁵ Peters (viide 26), lk 283.

¹⁴⁶ C-426/16 (viide 133).

annab aluse muretsemiseks.¹⁴⁷ Kohtu selline argumentatsioon järgib EIK argumentatsiooni *Cha'are Shalom* kaasuses, kus EIK sarnaselt leidis, et liha saadavuse piiratus ühes liikmesriigi osas ei too kaasa usuvabaduse piiramist, kui EL-s üldiselt probleemi ei esine. Ka peale *Cha'are Shalom* lahendit on paljud antud seisukohta kritiseerinud, kuid see ei ole takistanud Euroopa Kohtul sarnasele seisukohale asumast.

Kohtujurist Nils Wahl oli arvamusel, et üldine kohustus kasutada tegevusloaga tapamajasid ei too kaasa usuvabaduse piiramist, mistõttu ei teki küsimust piirangu põhjendatuse kohta. Siiski esitas kohtujurist ka alternatiivse lahenduskäigu, juhuks, kui EK leiab, et tapamaja kasutamise nõue riitusliku tapmise läbiviimisel ohverduspüha ajal piirab usuvabadust. Kohtujuristi hinnangul ei ole sel juhul usuvabaduse piiramine põhjendatud ühegi õiguspärase üldise huvi eesmärgiga. Loomade heaolu kaitse ei ole niisugune eesmärk, mis õigustaks usuvabaduse piiramist tapamajade kasutamise nõudmisega ja samuti ei ole niisugune piirang sobiv ja proportsionaalne toiduohutuse ja rahvatervise tagamiseks väga spetsiifilises islami ohverduspüha kontekstis. Kohtujurist hoiatas, et tuleb kindlasti olla ettevaatlik, kui loomade heaolu kaitse läheb potentsiaalselt vastuollu põhiõigustega. Menetluse jooksul väideti, sageli veendumusjõuga ja vastuvaieldamatult, et uimastamata looma tapmine tekitab loomale rohkem valu ja kannatusi. Siiski ei luba miski välistada, et ilma uimastuseta tapmine, mis toimub õigetes tingimustes, võib osutada loomale vähem valulikuks kui tapmine eelneva uimastusega tingimustes, kus ilmselgetel kasumlikkuse kaalutlustel ja loomsete toiduainete tootmise sektori olulist industrialiseerimist arvestades on loomadele surmamisel osaks saavad stress ja kannatused tohutud. Kõik surmamisviisid on olemuselt vägivaldsed ja järelikult problemaatilised looma heaolu seisukohast. Seega ei ole tegevusloaga tapamaja kasutamine alati väga tõhus kaitse loomade kannatuste vastu, mis üksinda õigustaks usuvabaduse piiramist.¹⁴⁸ Ka siin on kohtujurist viidanud olulistele probleemidele - rituaalse tapmise keelustamise kontekstis väidetakse, et eelneva uimastamiseta tapmine tekitab loomale valu, tuginemata sealjuures tõsikindlatele teadusandmetele. Samuti viitab kohtujurist võimalikele heaolu probleemidele suurtapamajades, millest on käesolevas töös ka juttu olnud. On oluline, et kohtujuristi arvamus kajastab tõsiasja, et teadus ei ole veel tõsikindlat vastust andnud erinevate tapmisviiside omavahelise võrdluse osas.

¹⁴⁷ Watson, P., Oliver, P. (viide 27), lk 861.

¹⁴⁸ C-426/16, kohtujurist N. Wahli ettepanek (viide 139), p 90-109.

Samuti leidis kohtujurist, et juhul kui tapamaja kasutamise kohustust peetakse usuvabaduse piiramiseks, siis ei ole taoline piiramine taotletava eesmärgiga proportsionaalne. Euroopa Kohtu väljakujunenud kohtupraktikale tuginedes nõuab proportsionaalsuse põhimõte, et piirang peab olema õiguspärase eesmärkide saavutamiseks sobiv ja vajalik ning vastavuses seatud eesmärkidega, samuti peab rakendama kõige vähem piiravat meetet, kui on valida mitme sobiva meetme vahel. Komisjon tuvastas 2015. a. läbiviidud auditi käigus, et ajutised tapmiskohad, mis vastavad sanitaarnormidele, võivad anda rahvatervise ja toiduohutuse seisukohast piisavad tagatised selleks, et vastata väga suurele, aga ajaliselt väga piiratud tapmisnõudlusele islami ohverduspüha ajal. Sellisel juhul ei ole tegevusloaga tapamaja nõudmine proportsionaalne meede rahvatervise ja toiduohutuse tagamiseks.¹⁴⁹

Vaatamata alternatiivse lahenduskäigu väljapakumisele, leidis kohtujurist oma arvamuse punktis 133, et määruse nr 1099/2009 art 4 lg 4 koostoimes art 2 p k-ga, ei too kaasa usuvabaduse piiramist. Samale arvamusele jõudis ka Euroopa Kohtu Suurkoda. Autori hinnangul on kohtu selline otsus põhjendatud. Nagu EK kinnitas, on kohustus tapmine läbi viia tegevusloaga tapamajas, oma iseloomult neutraalne ning üldiselt kohalduv kõigile tapmist korraldavatele isikutele ning ei ole kehtestatud vaid religioossetele tapmistele. Seega oleks probleeme pigem võimalus osa tapmisi läbi viia väljaspool tapamaja, mis tooks kaasa ebavõrdsuse tapakorraldajate seas. Väga oluline oli ka kohtujuristi hinnang, et loomade heaolu ei ole argument usuvabaduse keelamiseks.

4.1.2 *Œuvre d'assistance aux bêtes d'abattoirs (OABA) versus Ministre de l'Agriculture et de l'Alimentation, Bionoor SARL, Ecocert France SAS, Institut national de l'origine et de la qualité (INAO)*¹⁵⁰

2012. a. esitas Prantsuse tapamajade katusorganisatsioon Prantsuse Põllumajandus- ja toiduministrile palve, et eelneva uimastamiseta tapetud loomade lihast saadud *halal*-toodetel keelustatakse kasutada märgistust „mahetoode“. Vastutav pädev asutus keeldus taotlust menetlemast, samuti esimese astme kohus. Apellatsioonikohus pöördus eelotsustustaotlusega Euroopa Kohtu poole küsimusega, kas Euroopa Liidu mahemärgise kasutamist reguleerivad

¹⁴⁹ ibidem, p 120-133.

¹⁵⁰ Euroopa Kohus, 26.02.2019, C-497/17, *Œuvre d'assistance aux bêtes d'abattoirs (OABA) versus Ministre de l'Agriculture et de l'Alimentation, Bionoor SARL, Ecocert France SAS, Institut national de l'origine et de la qualité (INAO)*, ECLI:EU:C:2019:137.

õigusaktid lubavad või keelavad eelneva uimastamiseta tapetud loomade lihal kasutada „mahetoote“ märgist.¹⁵¹

Mahepõllumajandusliku tootmise küsimusi reguleerib Euroopa Liidu Parlamendi ja Nõukogu 28.06.2007 a määrus nr 834/2007¹⁵², mille artiklites 3 ja 5 sätestatakse mahepõllumajanduse põhimõttena rangete loomade heaolu standardite järgimist. Samas ei ole määratletud üheski õigusaktis sõnaselgelt loomade tapmisviisi, mis vastaksid mahepõllumajanduslikule tootmisele seatud eesmärkidele. Kohus leidis, et rõhutades mahepõllumajanduse kontekstis korduvalt enda tahet tagada loomade heaolu kõrge tase, on EL seadusandja tahtnud toonitada, et sellele põllumajandusliku tootmise viisile on omane loomade heaoluga seoses rangemate normide järgimine kõikides selle tootmise kohtades ja etappides, kus on seda heaolu võimalik veelgi suurendada.¹⁵³

Kohus, toetudes kohtujuristi arvamusele, märkis, et teadusuuringud on kinnitanud, et uimastamine kujutab endast meetodit, mis kahjustab looma heaolu tema tapmisel kõige vähem. Kohus kinnitas, et määruse nr 1099/2009 artikli 4 lõige 4 koostoimes selle määruse põhjendusega 18 lubab riituslikku tapmist, mille käigus võib looma surmata ilma eelneva uimastamiseta, kuid see on tapmisviis, mis on liidus lubatud ainult erandkorras ja üksnes usuvabaduse austamise eesmärgil. Siiski ei suuda see tapmisviis leevendada looma valu, ängi ja kannatusi nii tõhusalt kui tapaeelne uimastamine, mis on vajalik, et tekitada loomal teadvuse ja tundlikkuse kaotus, millega saab märkimisväärselt leevendada tema kannatusi. Seega leidis kohus, et kuigi lubatud, ei ole usuriituste ettekirjutustele vastavad erilised tapmisviisid, mis toimuvad eelneva uimastamiseta, samaväärsed eelneva uimastamisega tapmise meetodiga, kui võtta aluseks looma heaolu kõrge taseme tagamine tema surma ajal. Lisaks rõhutab kohus, et määruse nr 834/2007 kolmandas põhjenduses on nimetatud eesmärk „säilitada ja õigustada tarbija usaldust mahepõllumajanduslikena märgistatud toodete suhtes“. Sellega seoses on tähtis tagada tarbijatele kindlus, et ELi mahetoote logo kandvad tooted on tõepoolest toodetud nii, et järgitud on kõige rangemaid norme, mis on seotud muuhulgas loomade heaoluga. Seega otsustas kohus, et EL õiguse kohaselt ei ole lubatud kasutada EL-i

¹⁵¹ CJEU press release no 15/19. The organic production logo of the European Union cannot be placed on meat derived from animals that have been slaughtered in accordance with religious rites without first being stunned. Luxembourg, 26.02.2019.

¹⁵² Euroopa Liidu Nõukogu 28.06.2007 määrus (EÜ) nr 834/2007 mahepõllumajandusliku tootmise ning mahepõllumajanduslike toodete märgistamise ja määruse (EMÜ) nr 2092/91 kehtetuks tunnistamise kohta. - ELT L 189, 20.7.2007, lk 1—23.

¹⁵³ C-497/17 (viide 150), p 35-38.

mahetoodete logo toodetel, mis on pärit loomadest, kes on tapetud religioossete reeglite kohaselt eelnevalt uimastamata.¹⁵⁴

Kohtujurist Nils Wahl täpsustas oma ettepanekus, et kohtuasi ei puuduta otseselt usuvabaduse küsimust, kuna mahepõllumajandusliku tootena märgistatud *halal*-toodete tarbimise võimalus iseenesest ei ole seotud usuriituse praktiseerimisega, ega ole seega harta artikli 10 kaitsealas. Mahemärgisega toodete tarbimine või kättesaadavus ei ole isikute põhiõigus ning ei riiva usuvabadust. Kohtujurist juhtis tähelepanu ka olulisele probleemile, millele on viidatud ka käesolevas töös – *halal*-sertifitseerimine annab tänase seisuga vaid väga vähe teavet tegelikult kasutatud tapameetodite kohta, sest liikmesriikide *halal*-sertifitseerimisasutuste praktikas puudub ühtsus rituaalse tapmise ja teatavate uimastamismeetodite kasutamise omavahel ühitatavuse küsimuses. Sertifitseerimisasutuste praktika on väga erinev, mistõttu turul on leida *halal*-märgistusega liha, mis on saadud nii eelneva uimastamisega kui eelnevalt uimastamata loomade tapmisel. Samuti on võimalik tuvastada, et tavakaubanduses turustatakse liha, mis on saadud eelneva uimastamiseta tapetud loomadest, ilma et tarbijaid sellest teavitataks.¹⁵⁵

Otsus on oluline, sest annab järjekordse indikatsiooni, et loomade heaolu on Euroopa Liidus oluline põhimõte, mis võib olla aluseks teiste õiguslike huvide piiramiseks. Küll aga andis kohus väga vale signaali loomade tapmise ajal kohaldatavate heaolu standardite kohta. Oma otsusega tekitas kohus tapmise meetodite „hierarhia“, millest üks on loomasõbralikum kui teine. Tegelikuses on mõlemad tapmisviisid, nii eelneva uimastamisega kui eelneva uimastamiseta tapmine, lubatud, kuni tapmisel järgitakse kõrgeid looma heaolu standardeid. Normid ei hinda erinevate tapmisviiside loomasõbralikkust ja ei tekita selle alusel tapmisviiside sobilikkuse hierarhiat, vaid lubavad mõlemat tapmisviisi võrdselt. Rituaalne tapmine peab järgima samasuguseid looma heaolu nõudeid nagu kõik teised tapmisviisid ning viima looma kannatused miinimumini. Seega eksisteerivad kõrvuti kaks loomade heaolu kaitse korda: põhimõtteline kord, mis nõuab eelnevat uimastamist ja erandlik kord, mis seda ei nõua. Need kaks korda saavad ja võivad eksisteerida

¹⁵⁴ Ibidem, p 38-52.

¹⁵⁵ Euroopa Kohus, 26.02.2019, C-497/17, *Œuvre d'assistance aux bêtes d'abattoirs (OABA) versus Ministre de l'Agriculture et de l'Alimentation, Bionoor SARL, Ecocert France SAS, Institut national de l'origine et de la qualité (INAO)*, ECLI:EU:C:2019:137, p 39-51, kohtujurist N. Wahli ettepanek.

kõrvuti, kuni mõlemad tagavad looma heaolu, ning mõlemad meetodid on võrdselt lubatud EL õiguses, olles seega õiguslikult võrdsed.¹⁵⁶

On tõesti kummaline jälgida Euroopa Kohtu argumentatsiooni muutumist kõigest aastase vahega tehtud kohtulahendites. *Liga van Moskeeën* kohtuasjas avaldas kohtujurist Wahl¹⁵⁷ oma arvamuses, et Euroopa Kohtu ülesanne ei ole hinnata usukohustuste sisu ja olulisust erinevate usuvoolude usukombestiku osana, vaid erinevused vaid teadmiseks võtta. Samuti leidis ta, et teaduslikud tõendid ei viita sellele, et koduloomade eelneva uimastamisega tapmine on alati loomale valutum. Vastupidi – ta leidis, et miski ei välista seda, et õigete meetoditega sooritatud eelneva uimastamiseta tapmine on loomale vähem kannatusi põhjustav kui suurtapamajas toimuv tööstuslik tapmine eelneva uimastamisega. Aasta hiljem avaldatud arvamuses leiab kohtujurist Wahl, et teadusuuringud on veenvalt tõendanud, et eelneva uimastamisega tapmine on loomale vähem valu ja kannatusi põhjustav kui eelneva uimastamiseta tapmine. Tema arvamusele toetudes loob Euroopa Kohus looma heaolust lähtuva tapmisviiside hierarhia, mille olemasolu *Liga van Moskeeën* kohtuasjas eitati. Hierarhia kohaselt on looma heaolu kõrgeim standard tagatud tavatapmisel ning rituaalne tapmine on tapmisviis, mis looma heaolu nii hästi ei taga, aga mis peab olema lubatud usuvabaduse kaitsmiseks. Sellega läks Euroopa Kohus vastuollu oma eelnevate kohtulahenditega ja argumentatsiooniga, ning lõi väga ohtliku pretsedendi. Siiani on lähtutud sellest, et kuna mõlemad tapmisviisid on lubatud, siis õiguslikult on nad üheväärsed. Toetudes antud kohtuasjas tehtud lahendile on tulevikus võimalik väita, et ka õiguslikult on tapmisviisid omavahelises hierarhias ning hierarhias madalamal asuvad tapmisviisid tuleks keelustada. Seega ei ole ka Euroopa Kohtu pretsedentidele tuginedes võimalik tuvastada ühtset lähenemist, et primale lahendusele viidata siseriiklikku regulatsiooni luues.

4.2 EIK – Juudi Liturgiline Ühendus *Cha'are Shalom Ve Tsedek* v Prantsusmaa¹⁵⁸

Tegemist on siiani ainsa kaasusega, milles Euroopa Inimõiguste Kohus on lahendanud rituaalse tapmisega seotud küsimusi. Tegemist on väga vastuolulise otsusega, kus 17-st kohtunikust 7 ei nõustunud otsuse ja selle tsentraalsete põhjendustega. Prantsusmaal on, sarnaselt teiste Euroopa

¹⁵⁶ Hehemann, L. Religious Slaughtering and Organic Labels: Œuvre d'assistance aux bêtes d'abattoirs. - European Papers. Volume 19, Issue 1, 2019, lk 297-305.

¹⁵⁷ C-426/16, kohtujurist N. Wahli ettepanek (viide 139), p 90-109.

¹⁵⁸ EIK 27417/95 (viide 4).

riikidega, eelneva uimastamiseta tapmine keelatud. Rituaalse tapmise erand on vastavas seadusandluses sätestatud. Rituaalset tapmist võivad läbi viia tapjad, kellel on selleks vastava usuühenduse luba. Lubasid väljastav usuühendus omakorda peab olema põllumajandusministri poolt tunnustatud. Enamus Prantsusmaa juudi kogudusi kuulub nn katusorganisatsiooni, Pariisi Juudi Konsistooriumi Assotsiatsiooni (ACIP), millel on alates 1982. a. Põllumajandusministri poolt väljastatud ainuõigus juudiusu rituaalset tapmist läbiviivatele isikutele tegevusloa andmine. Assotsiatsiooni ei kuulu vaid liberaalsed juudid ning ultra-ortodoksed juudid. 1986. a. registreeriti usulise ühendusena ortodokssete juutide ühendus *Cha'are Shalom Ve Tsedek*, mille liikmed järgivad usureegleid märksa rangemalt kui teised juudi kogukonnad. Ka lihale kehtivad väga ranged nõuded – liha peab olema *glatt*,¹⁵⁹ mitte *koššer*. Ortodokssete juutide hinnangul ei kontrolli enamusi juudi tapjaid kope nii põhjalikult, mistõttu tahtis *Cha'are Shalom* saada võimalust ise oma tapjatele lubasid väljastada, kuivõrd ühenduse liikmete või järgijate omanduses oli 20 lihakarni, 80 kauplust ja 14 toitlustusettevõtet ainuüksi Pariisi piirkonnas. Loa andmisest keelduti, sest kogukond ei esindanud piisavalt Prantsusmaa juudi kogukonda. Samal seisukohal olid ka Prantsusmaa kohtud, kellele ühendus esitas kaebuse loa andmisest keeldumise kohta.

1995. a. esitas *Cha'are Shalom ve Tsedek* kaebuse Prantsusmaa avastu Euroopa Inimõiguste Kohtusse. Hageja hinnangul on prantsuse võimud rikkunud diskrimineerival viisil ühenduse õigust täita oma usurituaale, kui nad keeldusid vajalikust tunnustusest, millega oleks saanud läbi viia rituaalset tapmist ning andsid selle loa ainult ACIP-le. Toetuti EIÕK art-le 9¹⁶⁰ (õigus usuvabadusele, õigus usurituaale läbi viia) ning art 9 ja art 14 (diskrimineerimise keeld) koostoimele.¹⁶¹

Cha'are Shalomi lahendi olulisus seisneb esiteks selles, et EIK ütles esimesena konkreetselt, et rituaalne tapmine kuulub EIÕK art 9 mõjualasse. Kuna art 9 ei selgita, mis elemendid täpselt on usuvabadusega kaitstud, siis tekitas rituaalse tapmise kuulumine art 9 mõjualasse varasemalt mõnikord kahtlusi. Kohus märkis, et rituaalne tapmine, mille nimetuseski juba sisaldub termin rituaal, kujutab endast usulist rituaali, mille eesmärgiks on usulistele nõuetele vastava liha

¹⁵⁹ Juudi tapjad peavad omama ka väga häid teadmisi patoloogiast. Usureeglite kohaselt peab tapja peale looma tapmist teostama rinna- ja kõhuõõne organite ülevaatuse. Koššer-liha puhul on piisav kui loom on tamise ajal terve ning siseorganites ei ole ka mõni aktiivne haigusseisund tuvastatav. Glat-liha puhul ei tohi lihas olla ühtegi jälge ka eelnevatest, elu jooksul põetud, haigustest, eriti kopsudes. Spetsiaalselt ei tohi olla nähtavaid liiteid pleura ja kopsude vahel. Selline liha loetakse ebapuhtaks ja seega toiduks kõlbmatuks. (EIK 27417/95, viide 4, p 32).

¹⁶⁰ Euroopa Inimõiguste ja Põhivabaduste Kaitse Konventsioon (viide 40).

¹⁶¹ EIK 27417/95 (viide 4).

võimaldamine juudiusulistele. Kohus leidis, et rituaalne tapmine on juudiusus tavades olulisel kohal. Seega kinnitas kohus rituaalse tapmise kuulumist usutalituste hulka.¹⁶²

Kohtunike enamusarvamuse kohaselt peab olukorras, kus ühele usuühendusele vastava religiooni sees on juba väljastatud tegevusluba ning teine sama religiooni esindav usuühendus soovib samuti luba saada, hindama tapmise meetodit, et kindlaks teha, kas art-s 9 sätestatud usutalituste vaba läbiviimise õigust on rikutud. Kohus märkis, et peale tapajärgse kontrolli põhjalikkuse, ei erine juudiusu tapmismeetodid erinevate ühenduste vahel. Kohtu enamusarvamuse kohaselt oleks art 9 nõudeid rikutud ainult siis, kui ultra-ortodoksetel juutidel oleks võimatu hankida nende nõuetele vastavalt tapetud loomade liha. Kuna aga *glatt*-liha saab hõlpsasti hankida naaberriigist Belgiast, siis kohus art 9 rikkumist ei tuvastanud. Lisaks leidis kohus, toetudes Prantsusmaa esitatud andmetele, et mitmetes lihakarnides on müügil *glatt*-liha, mis on saadud ACIP kontrolli all olevatest tapamajadest. Lisaks rõhutas kohus, et *Cha'are Shalomi* ja ACIP vahel olid läbirääkimised, mille õnnestumisel oleks ACIP-lt tegevusloa saanud ka *Cha'are Shalomi* tapjad, kuid mis ebaõnnestusid finantsilistel põhjustel. Kohus leidis ka, et asjaolu, et *Cha'are Shalomi* liikmed ei usalda ACIP tapjate põhjalikkust, ei too kaasa art 9 rikkumist, kuna art 9 ei anna õigust isiklikult osa võtta rituaalse tapmise ja sertifitseerimise protsessist.¹⁶³

Osa kohtunikest jäi eriarvamusele.¹⁶⁴ Nende hinnangul ei tähenda ühele usulisele ühendusele loa andmine seda, et samast religioonist ühelegi teisele usuühendusele loa andmist ei peaks vähemalt kaaluma, eeskätt olukorras, kus ühendused omavahel mingis aspektis eriarvamusel on. Võimud peavad austama ja aktsepteerima pluralismi ka ühe religiooni erinevate usuliste ühenduste vahel, võimud ei tohi pluralismi elimineerida, vaid kasutusele tuleb võtta kõik vajalikud meetmed, et erinevad ühendused üksteist tolereeriks. Vähemusarvamusse jäänud kohtunikud leidsid, et ACIP kui enamuse juudi koguduste esindaja on kõige vähem sobilik vähemusgruppide arvamusel hinnangut andma. Kohtunikud kritiseerisid ka väidet, et kuivõrd liha saab kätte Belgiast, ei ole usuvabadust rikutud. Nad leidsid, et küsimus ei ole liha hankimises, vaid õiguses oma religiooni rituaalseid kombeid ise läbi viia.¹⁶⁵ Usuvabadus tähendab õigust rituaale läbi viia, mida *Cha'are Shalom* liikmed loa puudumisel teha ei saanud, mistõttu eriarvamusele jäänud kohtunikud leidsid,

¹⁶² Ibidem, p 73.

¹⁶³ Ibidem, p 77-83.

¹⁶⁴ EIK 27.06.2000, 27417/95, *The Jewish Liturgical Association Cha'are Shalom Ve Tsedek vs. France*. Joint dissenting opinion of judges.

¹⁶⁵ Ibidem, p 1.

et art 9 rikkumine on aset leidnud. Samuti olid nad arvamusel, et aset leidis art 14 koostoimes artiga 9 rikkumine, kuivõrd usulised ühendused olid analoogses situatsioonis ning neid oleks pidanud kohtlema võrdselt. Ükski asjaolu ei viidanud, et *Cha'are Shalomi* poolt läbiviidav tapmine on hügieeninõuetega vähem kooskõlas kui ACIP poolne, mistõttu oleks ohus avalik kord või rahvatervis – põhjendus, mida kasutas Prantsuse valitsus.¹⁶⁶ Vähemusarvamusse jäänud kohtunikud nõustusid, et võimalikult vähese hulga organisatsioonidega või esindusorganisatsiooniga läbirääkimisi pidada, ei ole valitsuse poolt ebaseaduslik või ebaproportsionaalne. Küll aga toonitasid nad oma eriarvamuses, et see suhtumine oli Prantsusmaa valitsusel ainult juudikogukonna kohta. Kohtuotsuses ei mainitud *Cha'are Shalomi* poolt välja toodud asjaolu, et kui neile eriloa väljastamisest keelduti, väitega, et ühel juudi organisatsioonil see juba on, siis moslemi kogukonnale on väljastatud mitmeid lubasid erinevatele usuühendustele, ilma, et oleks olnud probleemi, et liiga suur tunnustatud ühenduste arv võib ohustada rahvatervist või avalikku korda.¹⁶⁷

Ka otsust kommenteerinud teadlased nõustuvad kriitikaga.¹⁶⁸ Kohtu väide, et usuvabadust antud juhul ei ole rikutud, on üllatav. Kohtu lahendus, et kui importliha on olemas, on kõik korras muutub absurdseks olukorras, kus kohtud antud pretsedendile toetudes keelduvad rituaalset tapmist lubamast importliha olemasolu tõttu ning samal ajal ka teiste riikide kohtud kasutavad sama argumenti oma riikides. Varasemates otsustes on EIK rõhutanud pluralismi tähtsust üldiselt ning religioosse pluralismi tähtsust eraldi, kui demokraatlikku ühiskonda eristavat omadust.¹⁶⁹ Seda üllatavam oli lahenduskäik, mille puhul väikesearvulise usulise kogukonna huvide rikkumist ei peetud tähelepanuväärseks.¹⁷⁰ Rõhutatakse ka asjaolu, et kohtu hinnangul on nii rituaalse tapmise akt kui rituaalselt tapetud looma liha tarbimine usuvabaduse elemendid. Kohtu käesoleva otsuse kohaselt võib järeldada, et usuvabaduse olemuse olulisemaks osaks on rituaalselt tapetud liha tarbimise võimalus, mis ei ole kuidagimoodi mõjutatud kui liha on võimalik importida. See aga tähendab, et seadusandjal on suuremad võimalused piirata „mitte-nii-olulist“ õigust – ise usulist rituaali läbi viia.¹⁷¹ Sellise tõlgendusega on väga raske nõus olla. On tõsi, et liha tarbimine on oluline. Kuid usulise rituaali isiklikult läbiviimist ei saa kuidagi nimetada usuvabaduse

¹⁶⁶ Gliszczynska-Grabias, A., Sadurski, W. (viide 21), lk 12-13.

¹⁶⁷ EIK 27417/95, Joint dissenting opinion of judges (viide 164), lk 4-5.

¹⁶⁸ Kriirtilisi arvamusi on avaldanud nt C. Haupt (viide 12), J. Cohen (viide 25), A. Gliszczynska-Grabias ja W. Sadurski (viide 21, viide 197) jt.

¹⁶⁹ EIK 05.10.2006, 72881/01, *Moscow Branch of the Salvation Army v. Russia*, p 58.

¹⁷⁰ Haupt (viide 12), lk 855-856.

¹⁷¹ Zoethout (viide 24), lk 665.

perifeerseks, väheoluliseks elemendiks. Selline tõlgendus on loogiline ainult ilmalikust vaatepunktist – looma tapmise eesmärgiks on liha saamine. Uskliku jaoks on looma tapmise protsess, mida tehakse jumalike reeglite järgi, iseenesest tähenduslik, seega ei saa seda kuidagi nimetada vähetähtsaks või ebaoluliseks. Raske on tõsiselt võtta väiteid, et liha importimine asendab kuidagi võimaluse ise rituaalset tapmist läbi viia. Tekivad juba praktilised küsimused – mis siis saab, kui imporditava liha hind läheb ülemäära kalliks või teised riigid rituaalse tapmise keelustavad? Ja lõpuks – keelustades rituaalse tapmise ja samal ajal tolereerides liha importi, ei paranda mitte kuidagi looma heaolu, vaid lihtsalt lükkab vastutuse naaberriikidele.¹⁷²

Cha'are Shalomi kaasus näitas ilmekalt ka seda, et kui üldiselt peetakse juudiusulisi üsnagi ühtseks ja homogeenseks religiooniks, siis see tegelikult nii ei ole. Ka juudiusu sees on vähemusrühmitusi, nii liberaale kui ultraortodokseid, juudi diasporaa ülemaailmse leviku tõttu on ka loomulik, et vaated, hinnangud ja religioosete normide tõlgendused muutuvad vastavalt elukohariigile. Ka *koššer*-süsteem ei ole erinevate usurühmituste jaoks kindlate põhimõtete ja tõlgendamist mittevõimaldavate reeglitega jäik süsteem, vaid jätkuvate usuliste otsingute platvorm.¹⁷³

4.3 Saksamaa – *Schächten* kaasus¹⁷⁴

EIK-st hoopis teistsugusele järeltulele jõudis Saksamaa Konstitutsioonikohus 2002. a. Saksamaal on rituaalse tapmise regulatsioonil tugevalt politiseeritud ajalugu. Erandina üldisest loomade tapmise regulatsioonist oli *shechita* 20. saj. algul lubatud. 1933. a. keelustati natsi-Saksamaal rituaalne tapmine, mis oli osa üldisest juudivastasest programmist. Peale II Maailmasõda rituaalset tapmist tolereeriti, anti-semitlike süüdistuste suhtes oli ühiskond väga tundlik. Alles 1986. a. lisati rituaalse tapmise regulatsioon Loomakaitseadusesse.¹⁷⁵ Sätte kohaselt võib pädev asutus väljastada eelneva uimastamiseta (traditsiooniliseks tapmiseks) tapmiseks spetsiaalse eriloa. Eriluba võib väljastada olukorras, kus see on vajalik sellise religioosse kogukonna oma vajaduste täitmiseks, mille usutavade kohaselt on keelatud eelnevalt uimastatud looma liha tarbimine.

¹⁷² Krislov, Z. „Ritual Questions“ in the 21st Century: on Tolerating Religious Slaughter. - A Senior Essey. Yale University, 2015, lk 21-22.

¹⁷³ Cohen (viide 25), lk 385.

¹⁷⁴ Bundesverfassungsgericht, 15.01.2002, 1 BvR 1783/99.

¹⁷⁵ Langenfeld, C. Germany. - International Journal of Constitutional Law. Volume 1, Issue 1, January 2003, lk 141-147.

1995. a. otsustas Föderaalne Halduskohus terminile „traditsiooniline tapmine“ anda väga kitsa tähenduse ning tõlgendada väga kitsalt vajalikke nõudeid loa saamiseks. Kohtu hinnangul tekitab erand kaheastmelise testi – esiteks tuleb ostustada, kas taotlejad on religioosse ühenduse liikmed, kelle jaoks on keelatud süüa liha, mis ei ole *halal*-meetodiga tapetud ning teiseks tuleb otsustada, kas selle konkreetse ühenduse jaoks on traditsiooniline meetod kindlasti kohustuslik. Kohus kinnitas, et rituaali kohustuslikkus kogukonnale peab olema tuvastatav objektiivse standardi järgi ning subjektiivne individuaalne veendumus mingi reegli kohustuslikkuse osas, ei ole loomakaitseseaduse sõnastuse, mõtte ja eesmärgiga kooskõlas.¹⁷⁶ Konkreetse kaasuse puhul leidis kohus, et taotleja ei ole tõestanud, et Sunni moslemid on usuline ühendus, mistõttu ei saa neile eriluba väljastada. Samuti leidis kohus, et moslemite rituaalidel ei ole objektiivselt kohustuslik iseloom ning kuivõrd eriluba saab anda vaid usuühendustele, mille kohustuslikud ja eelkõige vaieldamatud reeglid nõuavad rituaalset tapmist, siis ei ole seaduses sätestatud nõuded täidetud. Kohus leidis, et põhiseaduslikke õigusi usuvabadusele ei ole rikutud ja rituaalse tapmise traditsioonilise meetodi keelustamine ei ole usuvabaduse piiramine. Kohus märkis, et kõik, kes ei saa usulistel põhjustel mitte-*halal* liha süüa võivad üle minna taimetoidul põhinevale toidule ja kalale või tarbida muudest riikidest toodud rituaalselt tapetud liha.¹⁷⁷ Kohus tunnistas, et liha on tänapäeval tavaline toiduaine, kuid lihavaba dieet ei ole vaba eneseteostuse õiguse piiramine. Dieedi planeerimisel esineda võivad raskused on mõistlikud loomade heaolu tagamiseks.¹⁷⁸

Pärast Föderaalse Halduskohtu 1995. a otsust, millega sisuliselt keelustati moslemite rituaalne tapmine, keeldusid pädevad asutused vastavate erilubade andmisest. Samal ajal juudi kogukondadele väljastati erilubasid tapmiseks. Sellise ebavõrdse kohtlemise põhjuseks töid Saksamaa võimuesindajad, et luba võib väljastada ainult usulistele ühendustele, kelle kohustuslikud ja kaheldamatud reeglid nõuavad rituaalset tapmist. Juudi kogukond oli selles küsimuses homogeenne, samuti on Saksamaa poliitiliselt väga tundlik igasuguste anti-semiitlike viidete või kahtluste suhtes, mistõttu *shechitat* pigem oldi nõus toetama.¹⁷⁹ Islami kogukonna hulk oli 1995. a. tunduvalt suurenenud, samas oli usuühenduste erinevus eelneva uimastamise küsimuses väga erinev – mõned mõjukad kogukonnad aktsepteerisid elektrilist uimastamist, teised

¹⁷⁶ 1 BvR 1783/99 (viide 174), p 2.

¹⁷⁷ The Constitutional Court's "Traditional Slaughter" Decision: The Muslims' Freedom of Faith and Germany's Freedom of Conscience. - 3 German Law Journal, 2002.

¹⁷⁸ 1 BvR 1783/99 (viide 174), p 2.

¹⁷⁹ Langenfeld (viide 175), lk 142-143.

aga välistasid selle täielikult. See oli ka aluseks erilubade väljastamisest keeldumiseks tervele moslemi kogukonnale.¹⁸⁰

1995. a. lahendile viidates keeldus pädev asutus väljastamast tapmise erilubasid Türgi päritolu Saksamaa residendile, kes pidas lihakarni. 1999. a. pöördus kaebaja Kõrgemasse Konstitutsioonikohtusse. Oma kaebuses väitis ta, et keeldudes eriloa väljastamisest loomade tapmiseks traditsioonilisi meetodeid kasutades on rikutud hageja mitmeid konstitutsioonilisi õigusi – õigus eneseteostusele, õigus võrdsele kohtlemisele, õigus usuvabadusele ja õigus valida omale elukutse.¹⁸¹

Oma otsuses kinnitas Konstitutsioonikohus kõigepealt, et Loomakaitseseaduse paragrahv, millega sätestatakse nõue hoida loomi kannatuste, valu, vigastuste eest, on seaduslik. Samuti leidis kohus, et seaduses sätestatud erandlik protseduur rituaalse tapmise läbiviimiseks, on samuti seaduslik, kuna on loodud samuti looma heaolu silmas pidades. Mõnevõrra üllatuslikult lahendas kohus kaasuse elukutse valiku vabaduse baasilt ning puudutas usuvabadust vaid elukutse vaba valiku riive proportsionaalsuse analüüsis.¹⁸²

Kohus kinnitas, et põhiõigusi piirav norm peab olema proportsionaalne – sobilik ja vajalik eesmärgi saavutamiseks ning proportsionaalne kitsamas mõttes (mitte liiga koormav). Kohtu hinnangul omab loomakaitseseaduse säte, mis kaitseb loomi asjatu kannatuse eest, legitiimset eesmärki. Järgnevalt leiti, et nii uimastamise nõue kui ka rituaalse tapmise erisuse nõuded on seaduses sätestatud eesmärki silmas pidades sobivad, vajalikud ning proportsionaalsed kitsamas tähenduses. Viimase puhul hindas kohus, et rituaalse tapmise keelustamise puhul piiratakse tuntavalt elukutse valiku vabadust, kuivõrd moslemi lihunikud ei saa Saksamaal tööd teha ilma oma tööd tuntavalt ümber korraldamata. Samuti piiratakse tuntavalt moslemitest klientide õigusi, kellele keelustamine tähendab sõltuvust välismaisest lihast. Kuigi liha võib riiki sisse tuua, toob see siiski kaasa klientide jaoks ebakindluse, kas liha on autentne *halal*. Siinkohal mainis kohus eraldi ka Halduskohtu mõtet, et inimesed võiksid hakata taimetoitlasteks, kui sobivat liha ei ole. Kohus leidis, et see ei näita realistlikku hinnangut Saksamaa söömiskommetest.¹⁸³

¹⁸⁰ Smith, D. „Cruelty of the Worst Kind“: Religious Slaughter, Xenophobia, and the German Greens. - Central European History 40, 2007, lk 111-115.

¹⁸¹ 1 BvR 1783/99 (viide 174), p III, 1.

¹⁸² Haupt (viide 12), lk 859.

¹⁸³ 1 BvR 1783/99 (viide 174), p 2.

Kohus andis ka hinnangu Loomakaitse seaduses art-s 4 sisalduvate elementide kohta. Esiteks leidis kohus, et terminit „religioosne ühendus“ ei tohiks tõlgendada Põhiseaduse nende sätete kohaselt, mis käsitleb religioosseid ühendusi kui avalik-õiguslikke korporatsioone. Selle asemel leidis kohus, et religioosse ühenduse nõue on täidetud kui inimesed kuuluvad gruppi, mis on omavahel seotud ühise uskumuste süsteemi kaudu. On piisav kui hageja kuulub gruppi islamiusu sees, mis on teistest moslemi gruppidest eristatav selle konkreetse grupi veendumuste kaudu. Kas religioosne reegel on oma iseloomult kohustuslik, tuleb otsustada lähtudes konkreetse grupi veendumustest ning on selle grupi asi näidata, et veendumused nõuavad rituaalset tapmist. Kohus või riik ei saa otsustada religioossete veendumuste sisu ja tähtsus üle või keelduda tunnistamast religioosse nõude kohustuslikku iseloomu, isegi kui teatud juhtudel võib selle reegli osas erinevatel gruppidel olla eriarvamusi.¹⁸⁴ Kohtu otsus kinnitab, et konstitutsioonilised põhiõigused ei sõltu sellest, kes kuulub enamuse ja kes vähemuse hulka.¹⁸⁵

Saksamaa konstitutsioonikohtu otsus võeti vastu ajal, mil Saksamaa seisab suureneva islamiusuliste hulga tõttu järjest enam silmitsi moslemi kogukonna religioossete vajadustega ning moslemi kogukonna integratsiooni ja assimilatsiooni keeruliste küsimustega. Konstitutsioonikohtu otsuse valguses tekkis Saksamaal debatt, kas loomakaitse peaks kuuluma põhiseaduslikult kaitstavate väärtuste alla ning debati tulemusena muudetigi 2002. a. Põhiseaduse artiklit 20a, mille alusel peab riik seisma loomade kaitse eest. See andis loomakaitsjatele uue lootuse rituaalse tapmise keelustamiseks, kuigi on vähetõenäoline, et selle üldsätte alusel sellist keeldu sätestada saab. Samuti peab meeles pidama, et integratsiooni ei saavutata, kui vähemusrühvustel ära keelata nende rituaalid ja kombed.¹⁸⁶

Saksamaa ja Eesti LoKS sätted on mõningates aspektides sarnased. Mõlemas riigis peab usuline ühendus saama rituaalse tapmise läbiviimiseks pädevalt asutuselt eriloa, kusjuures peab tõendama, et rituaalse tapmise läbiviimine on religioossete seaduste kohaselt kohustuslik. Samuti võib loomi tappa ainult siseturu vajaduste rahuldamiseks. Eesti regulatsiooni kohaselt peab usuline ühendus taotlusel välja tooma rituaalse tapmise vajaduse, kohustuslikkuse alused ning võib loa väljastamisest keelduda, kui rituaalne tapmine ei ole kohustuslik selle ühenduse jaoks. Autori hinnangul ei ole selline LoKS säte Põhiseadusega kooskõlas, kuna toob kaasa usukommite sisu hindamise. Saksamaa Konstitutsioonikohus leidis *Schächteni* kaasuse puhul samuti, et riik/kohus

¹⁸⁴ Langenfeld (viide 175), lk 144.

¹⁸⁵ Haupt (viide 12), lk 868.

¹⁸⁶ Langenfeld (viide 175), lk 146.

ei saa hinnata usukommete sisu ning nende tähendust/kohustuslikkust konkreetse ühenduse liikmetele. Ka EIK on korduvalt rõhutanud, et usuvabadus konventsiooni mõttes välistab igasuguse riigipoolse diskretsiooni otsustada, kas usk või selle väljendamine viis on legitiimsed.¹⁸⁷ Eestis vastav kohtupraktika puudub, nii ei ole teada, mida otsustaksid Eesti kohtud vastavas küsimuses.

4.4 Austria¹⁸⁸

Eelnevalt kirjeldatud kohtuasjades analüüsisid kohtud rituaalset tapmist ja usuvabadust muude küsimuste raames - EK lahendites tapmise läbiviimine tapamajas ja liha märgistamise küsimuses, *Cha'are Shalomi* ja *Schächteni* kaasuses erilubade väljastamisest keeldumise õiguspärasuse raames. Järgnevalt kirjeldatud kohtulahendites on Austria ja Poola kohtud pidanud lahendama põhimõttelise küsimuse – kas eelneva uimastamiseta rituaalne tapmine on lubatud. Austrias 1996. a. kehtinud Loomakaitseseaduse § 11 sätestas, et loomade tapmine eelneva uimastamiseta on keelatud. Samas sättes oli antud võimalus loom tappa uimastamata, kui „uimastamine on võimatu või ebamõistlik antud olukorras“.¹⁸⁹ Austria Konstitutsioonikohtu ülesandeks oli otsustada, kas sellise ebamäärase erandi alla kuulub ka rituaalne tapmine. 1996 a. karistati pädeva asutuse poolt talunikku, kes teadis ja lubas oma farmi territooriumil läbi viia rituaalset tapmist. Tapmise protseduur viidi läbi eelnevalt uimastamata loomal kõri läbi lõikamise teel. Austria Konstitutsioonikohtule esitatud hagi väitis ta, et rikutud on õigust usuvabadusele.

Kohus leidis, et looma eelneva uimastamiseta rituaalne tapmine on nii islami- kui juudiusus olulise tähtsusega. Rituaalne tapmine on religioosne tava, mis kuulub usuvabaduse hulka ning on seega nii EIÕK kui Austria põhiseadusega kaitstav. Kohus leidis, et isegi kui islami kogukonnas on erinevad arvamused selles osas, kas looma eelnev uimastamine on lubatud või mitte, ei ole kohtu ülesandeks olla otsustajaks religioossete doktriinide sisu tõlgendamise reeglite osas. Usuvabadus peab olema kõigile tagatud, sõltumata kogukonna erinevatest arvamustest konkreetse rituaali läbiviimise detailide osas. Kohus leidis, et kuivõrd rituaalne tapmine on nii juudiusus kui islamis laialt levinud ning praktiseeritud tava, siis selle keelustamine rikub õigust usuvabadusele. Kohus leidis, et usuvabadust võib piirata, eeldusel et see on vajalik demokraatlikus ühiskonnas avaliku korra või moraali kaitseks. Avalikku korda tõlgendas kohus kui õiguslikke abinõusid, mis on

¹⁸⁷ EIK 05.04.2007, 18147/02, *Church of Schientology Moscow vs Russia*, p 72.

¹⁸⁸ Verfassungsgerichtshof, 17.12.1998, B 3028/97, VfSlg 15394.

¹⁸⁹ Ibidem, p II B 1.1.

vajalikud ühiskonnas kooseksisteerimiseks. Kohus tunnistas, et on näha ilmselge väärtuste nihe looma heaolu suunas, mistõttu loomakaitse tänases ühiskonnas kujutab endast laialdaselt tunnustatud ja olulist avalikku huvi. Sõltumata sellest ei saa looma heaolu olla olulisemaks väärtuseks kui usuvabadus. Looma heaolu ei saa õigustada vanade traditsioonide keelustamist, mis ju tegelikult ka üritavad looma säästa välditavatest kannatustest. Kohtu hinnangul ei ole rituaalne tapmine ohuks avalikule korrale ega ei ole seotud avaliku moraaliga. Kohtu hinnangul tähendab termin avalik moraal üldist ideed „õigest“ eluviisist, mis on seadusega kaitstud ning mis ei ole seotud loomakaitsega.¹⁹⁰

Kohus leidis, et Loomakaitseseaduse säte, kuigi ebamäärane, iseenesest ei olnud põhiseaduse vastane. Säte sisaldas luba eelneva uimastamiseta tapmiseks kui uimastamine on võimatu või ebamõistlik. Tõlgendades sätet Põhiseaduse mõttega kooskõlas, jõudis kohus järeldusele, et usureeglitest kinnipidavatele juutidele ja moslemite jaoks on eelnev uimastamine ebamõistlik. Seega ei kohusta Loomakaitseseaduse § 11 looma tingimata uimastama ning lubab rituaalset tapmist. Seega tõlgendas pädev asutus Loomakaitseseadust põhiseadusevastaselt ning rikkus seega inimese põhiõigust usuvabadusele.¹⁹¹ Seega on rituaalne tapmine kaitstud nii konstitutsiooni kui EIÕK poolt ning seda ei saa keelustada.¹⁹² Sarnaselt Saksamaa Konstitutsioonikohtuga leidis ka Austria kohus, et usuvabadus peab olema kaitstud sõltumata sellest, kuidas erinevad usulahud religiooni sees religioosseid nõudeid tõlgendavad ning kas konkreetne usulahk kuulub domineeriva või vähemusgrupi hulka.¹⁹³ 2004. a. Austria loomakaitseseadust muudeti ning ka rituaalse tapmise sätet täpsustati.¹⁹⁴

4.5 Poola¹⁹⁵

Ka Poola Konstitutsioonikohus pidi sarnaselt Austriaga lahendama küsimuse, kas rituaalse tapmise keelustamine rikub põhiseaduslikku õigust usuvabadusele. Poola Loomakaitseseadus kehtib 1997.

¹⁹⁰ Vašek, M. Ritual Slaughter and the Freedom of Religion. - Vienna Online Journal on International Constitutional Law. Volume 3, Issue 3, 2009, lk 228-231.

¹⁹¹ Gliszczynska-Grabias, A., Sadurski, W. (viide 21), lk 15-16.

¹⁹² Ferrari, S., Bottoni, R. (viide 108).

¹⁹³ Gliszczynska-Grabias, A., Sadurski, W. (viide 21), lk 14.

¹⁹⁴ Federal Act on the Protection of Animals, § 32. Arvutivõrgus - http://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/Erw/ERV_2004_1_118/ERV_2004_1_118.pdf

¹⁹⁵ Trybunał Konstytucyjny, 10.12.2014, K 52/13.

a-st. Selle kohaselt on looma uimastamine enne tapmist kohustuslik, kuid erand oli lubatud rituaalse tapmise osas. Seadust muudeti 2002. a. ning muudatusega erand tühistati, mille tulemusel muutus looma tapmine eelneva uimastamiseta karistatavaks. 2004. a. aga anti välja Põllumajandusministri määrus, mille art 8 sätestas nõuded rituaalse tapmise läbiviimiseks.¹⁹⁶

2012. a. esitas riigiprokurör taotluse Poola konstitutsioonikohtule hinnata rituaalse tapmise regulatsiooni seaduslikkust. Kohus analüüsis vaid konkreetse määruse vastavust põhiseadusele ja tunnistas 27.11.2012 otsusega nr U 4/12 põhiseadusevastaseks 2004. a. määruse, mis lubas rituaalset tapmist läbi viia ning andis erandi Loomakaitseseaduse üldkeelust. Kohus leidis, et erand kehtestati ministri määrusega, kuid õiguse üldpõhimõtete kohaselt ei saa Parlamendi poolt vastu võetud seadust muuta madalamal astmel oleva õigusaktiga nagu määrus.¹⁹⁷ Kohus leidis, et Loomakaitseseaduse eesmärk oligi rituaalne tapmine keelustada ning tollal kehtinud Euroopa Parlamendi ja Nõukogu direktiiv 93/119 andis liikmesriikidele võimaluse selle võimaluse.¹⁹⁸

Peale kohtuotsust tekkis Poola ühiskonnas avalik debatt olukorra õigusvastasuse osas, mille algatasid moslemi ja juudi kogukonnad. Ka Rooma-Katoliku kirik, mille võim Poolas on arvestatav, väljendas ametlikku toetust religioossete traditsioonide läbiviimise osas. Huvitaval kombel oli debati kõige aktiivsemaks pooleks lihatööstus, mille esindajad ja majanduslikud kalkulatsioonid said debatis kõige enam kõlapinda.¹⁹⁹ Poola oli väga suur *halal*- ja *koššer*-liha eksportija välisriikidesse nagu Iisrael, Suurbritannia, Iraan, Egiptus. 30% kogu Poola veiseliha ekspordist ning 10% kanaliha ekspordist oli suunatud sellistele turgudele, 0,5 miljardi dollari väärtuses.²⁰⁰ 2013. a. maiks töötas valitsus välja eelnõu rituaalse tapmise seadustamiseks võttes arvesse nii majanduslikke, poliitilisi kui usuvabaduse aspekte, kuid eelnõu ei saanud vajalikku heakskiitu.

2014. a. esitas Poola juudikogukond Konstitutsioonikohtule taotluse hinnata kas rituaalse tapmise keelustamine rikub põhiseaduslikku õigust usuvabadusele, õigust rahvusvähemuste kultuuri säilitamisele, õigust võrdusele ja diskrimineerib usu alusel. Justiitsminister rõhutas, et usuvabadust piirati avaliku moraali kaitseks ja on seega õiguspärane. Tema hinnangul on Poola ühiskonna avalik

¹⁹⁶ Szumigalska, A., Bazan M. (viide 22), lk 58-59.

¹⁹⁷ Gliszczynska-Grabias, A., Sadurski, W. Freedom of Religion Versus Humane Treatment of Animals: Polish Constitutional Tribunal's Judgment on Permissibility of Religious Slaughter. - European Constitutional Law Review. Volume 11, 2015, lk 598.

¹⁹⁸ Silver (viide 23), lk 347-353.

¹⁹⁹ Szumigalska, A., Bazan, M. (viide 22), lk 60-61, 63.

²⁰⁰ Silver (viide 23), lk 353.

arvamus seisukohal, et looma ilma uimastamata tapmine on ebainimlik ja seega ebamoraalne, mis annab aluse usuvabaduse piiramiseks.²⁰¹

Poola Konstitutsioonikohus leidis oma 10.12.2014 otsuses K 52/13, et Loomakaitseaduse sätteid, mis ei anna võimalust loomi rituaalselt tappa ning sätteid, mis sätestavad kriminaalvastutuse rituaalse tapmise läbiviimise eest, ei ole kooskõlas Poola Põhiseaduse ning EIÕK art-ga 9.²⁰² Kohus jõudis järeldusele, et ainuke seadusega ette nähtud usuvabaduse piiramise alus võiks olla avaliku moraali kaitse. Kohus leidis proportsionaalsuse analüüsis, et meede ei ole vajalik avaliku moraali kaitseks, kuivõrd usuvabadus ei ole Poola ühiskonnas mitte ainult põhiseaduslik väärtus, vaid ka moraalne. Kohus leidis, et Poola ühiskonna enamuse moraalnormide kohaselt tuleks usuvabadust tõlgendada võimalikult laialt. Kohus leidis, et rituaalse tapmise keelu aluseks on mure loomade heaolu pärast, kuid ei Loomakaitseadus ega EIÕK ei nimeta usuvabaduse piiramise alusena loomakaitset. Seega leidis kohus, et seadus kaalus valesti looma heaolu ja usuvabaduse kaalu.²⁰³

7 kohtunikku esitasid eriarvamuse, millest osad ei olnud otsusega absoluutselt nõus, osad ei nõustunud ühe või teise järeldusega. See näitab ilmekalt kogu teema vastuolulisust ühiskonnas. Kui usuvabaduse seisukohast on Poola konstitutsioonikohtu otsus tervitatav, siis otsuses toodud põhjendused võivad eriarvamuste kohaselt tulevikus negatiivselt mõjutada seaduse ja kiriku vahekorda. Esiteks tõstis kohus usuvabaduse ülimaks põhiõiguseks. Kui aga peaks kunagi tulevikus vaja olema seda piirata mõne teise põhiõiguse kaitseks, on seda selle otsuse valguses väga raske teha. Teiseks on kohus kuulutanud kristliku traditsiooni Poola avaliku moraali osaks, võtmata arvesse mitte-usklike isikute moraalseid vaated, mida tuleks seaduses samaväärselt arvestada. Kolmandaks tõlgendas kohus avalikku moraali kui religioosseid traditsioone hõlmava ja usuvabadust väärtustavana, kuid eitas samal ajal loomakaitse samuti konstitutsiooni tasemel kaitstavaid väärtusi. Usu tähtsuse niivõrd suur rõhutamine võib kommentaatorite arvates tugevdada niigi tugeva rooma-katoliku kiriku mõju õigusele veelgi.²⁰⁴ Riik on alati pidanud arvestama nii seadusloomes kui poliitilisi otsusi vastu võttes rooma-katoliku kiriku arvamuse ja mõjuga. Ka antud kohtuotsuse puhul tõsteti kiriklikud väärtused ning usuvabadus teiste õigustega võrreldes ülimuslikuks, jäeti aga arvesse võtmata Poola riigi ilmalikku poolt. Konkreetse kaasuse puhul

²⁰¹ K 52/13 (viide 195).

²⁰² Ritual slaughter. Case K 52/13. Press release after the hearing.

²⁰³ K 52/13 (viide 195).

²⁰⁴ Gliszczynska-Grabias, A., Sadurski, W. (viide 197), lk 607-608.

tekis küsimus, milleks pluralismiga mitteharjunud kohus ega avalikkus ei olnud valmis – mida teha väikeste usukogukondadega, mis ei mõjuta kuidagi enamuse inimeste elu, kuidas reguleerida nende väärtusi ja norme ühiskonnas tervikuna, kuidas lasta neil rahulikult järgida oma usukombestikku.²⁰⁵

4.6 Kohtupraktika võrdlus

Kõik kirjeldatud kohtuotsused on keskendunud mõnevõrra erinevatele aspektidele ning analüüsinud rituaalse tapmise regulatsiooni erinevast vaatenurgast. Siiski on aspekte, mis on rohkemal või vähemal määral läbi käinud kõigist aruteludest. Sellisteks teemadeks on humaanse tapmise küsimus, usuvabaduse ja loomakaitse ning moraali omavaheline kaalumine, liha impordi küsimus ning religioosne pluralism ja vähemuste kaitse, eeskätt vähemusreligioonide ja ühiskonnas domineeriva religiooni omavaheline suhe ning sama religiooni sees asuvate vähemusrühmituste omavaheline suhe. Nende küsimuste üle arutlemine aitab paremini määratleda, kas looma heaolu on piisavalt tähtis küsimus, et piirata rituaalset tapmist.²⁰⁶

Riikide seaduste seletuskirjadest ning kohtulahenditest selgub, et õigus rituaalsele tapmisele kui usuvabaduse ühele osale, jaguneb kaheks elemendiks. Üheks elemendiks on õigus tarbida rituaalselt tapetud loomade liha ning teiseks elemendiks on õigus seda rituaali ise läbi viia. *Cha'are Shalomi* kaasusest ning ka Taani valitsuse põhjendustest selgub, et olulise(ma)ks peetakse just seda aspekti, et inimesel peab olema võimalik tarbida liha. Üldine konsensus on, et miinimumina vähemalt imporditav liha peab usukogukondadele olema kättesaadav. Õigus vabalt valitud toiduaineid tarbida puudutab ka teisi põhiõigusi lisaks usuvabadusele. Ilmselt sellepärast pööratakse ka sellele küsimusele võibolla et liigagi suurt tähelepanu. Suhteliselt vähem keskendutakse teisele aspektile, mis tegelikult on nii individuaalse kui kollektiivse usuvabaduse seisukohast ju olulisemgi – õigus ise rituaali läbi viia. *Schächten* kaasuses leidis Saksa kohus, et oluline on isiklik usalduslik kontakt tapja ning tarbija vahel, et tarbija võiks täiesti kindel olla liha väärtuses. Ka *Cha'are Shalomi* kaasuses leidsid eriarvamusele jäänud kohtunikud, et liha hankimise küsimusest hoopis olulisem on rituaali läbiviimise õigus. Kohtu otsus oli aga siiski see, et kui liha on kättesaadav, siis usuvabadust piiratud ei ole. Samale seisukohale on tegelikult asunud

²⁰⁵ Gliszczynska-Grabias, A., Sadurski, W. (viide 21), lk 7-8.

²⁰⁶ Haupt (viide 12), lk 872-873.

ka need riigid, kes rituaalse tapmise seadusega keelustanud on – peaasi, et liha kättesaadav on, rituaali läbiviimise õigus ei ole nii oluline. Sellise seisukohaga aga ei saa nõustuda.

Problemaatiline on olnud individuaalsete ja kollektiivsete õiguste ning nende omavahelise suhte määratlemine. Üldine arusaam on, et individuaalne usuvabadus on ülimuslik ning vajab väga tugevat kaitset ja seda piirata ei saa või peavad selleks olema väga tugevad argumendid. Ka kollektiivse usuvabaduse puhul on aspekte, mis vajavad väga tugevat kaitset – nt küsimuse üle millised on ühenduse religioosset uskumused, praktikad ning käitumisnormid, peab saama otsustada grupp ise. Autonoomsuse põhimõtet kinnitati *Schächteni* kaasuses, kus kohus leidis, et ainult usuline grupp ise saab otsustada, milline on nende grupi religioossete veendumuste sisu, millised rituaalid ja praktikad on kohustuslikud, kuidas usulisi doktriine tõlgendada. Ka Austria kohus on asunud samale seisukohale, väites, et kohus ei saa hinnata usulisi doktriine sisuliselt, seda saab teha vaid usuline ühendus ise. *Liga van Moskeeën* kaasuses kinnitas ka Euroopa Kohus autonoomsuse põhimõtte olulisust, väites, et Kohtu ülesanne ei ole hinnata usukombestiku sisu, selle järgimise kohustuslikkust eri usuvoolude hulgas ning religiooni sees olevate usuvoolude arvamuste “õigsust”. Selline on olnud ka EIK varasem usuvabaduse alaste kaasuste sisu, kuid millegipärast väitis EIK *Cha’are Shalomi* kaasuses, et usuvabaduse õigust tuleb tõlgendada kitsalt ning seda ei saa laiendada õiguseni ise rituaalse tapmise protsessist osa võtta, kui vajalik liha on kättesaadav. Sellega keeldus EIK laiendamast usuvabadust õigusele ise rituaali läbi viia. Selline kitsas tõlgendamine ei ole kooskõlas EIÕK-ga, kuna usuvabaduse õiguse põhiline funktsioon on kaitsta eeskätt isiku individuaalseid õigusi. Ja kuigi kohus antud kaasuse puhul pigem toetas kollektiivset usuvabadust, siis lõpuks ignoreeris kohus paradoksaalselt ka juutide ühenduse *Cha’are Shalomi* kollektiivset õigust usuvabadusele, öeldes, et tegelikult ei peagi igal vähemusrühmitusel olema võimalus oma vajadustele vastavat rituaalset tapmist läbi viia. Sellise otsusega läks EIK vastuolla oma väljakujunenud praktikaga, kuna varasemate usuvabaduse alaste kaasuste puhul on kohus kinnitanud usukogukondade autonoomsuse põhimõtet. Isegi kui hinnata kohtu otsust „juhuslikuks“, teemal, millega kohus võibolla väga hästi kursis ei olnud, siis ikkagi on otsus esiteks murettekitav, kuivõrd kohtupretsedent, ning EIK pretsedent eeskätt, võib leida järgimist Euroopa kohtutes ning seadusandjate hulgas ka muudes usuvabaduse küsimustes. Teiseks näitab kohtu kummaline lahend ilmekalt järjekindlusetust ning segadust, mis valitseb rituaalse tapmise küsimuses igal pool Euroopas.

Ühiskonnas on konsensus selles osas, et looma tapmine peaks toimuma humaanselt. Milline aga on humaanne tapmine, selles osas lähevad hinnangud lahku, kuni väiteni, et sellist asja nagu humaanne tapmine ei olegi olemas. Looma heaolu, looma kaitsmine tapmisel ja tapmise humaanne läbiviimine on olulisel kohal nii USA kui Euroopa Liidu riikide seadusandluses. Kui rituaalne tapmine oleks täiesti ebainimlik ning kahjustaks suurel määral looma heaolu, kas siis saaks olla selline tegevus üldse seadustatud? Praegu on kõigis Euroopa riikides kohustus kasutada tapmisel eelnevat uimastamist, et tagatud oleks looma heaolu. Kui uimastamine ei ole võimalik, siis tagatakse looma heaolu muude meetmetega nt järelevalve, erilubade taotlemine, täiendkoolitused. Uimastamine on vaid üks meede kõigist loomade heaolu tagavatest meetmetest. Kui rituaalne tapmine viia protseduuriliselt õigesti läbi, siis võib see olla looma jaoks valutum ja inimlikum kui tavatapmine. Kuni rituaalne tapmine on seaduses lubatud, siis õiguslikult on rituaalne tapmine ja tavatapmine samaväärsed ja humaansed. Seda seisukohta toetas ka Euroopa kohus *Liga van Moskeeën* kaasuses, kuid kahetsusväärset tegi hoopis teistsuguse otsuse *Œuvre d'assistance aux bêtes d'abattoirs* kaasuses. Nimetatud kaasuses väitis Euroopa Kohus, et esineb tapmisviiside hierarhia looma heaolu seisukohast lähtuvalt, mispuhul eelneva uimastamisega tapmine on alati looma heaolu seisukohast parem kui eelneva uimastamiseta tapmine, mis ei vasta looma heaolu kõrgetele standarditele. Selle seisukohaga ei saa aga kuidagi nõustuda. Nagu eelpool öeldud, on rituaalne tapmine ja tavatapmine õiguslikus mõttes samaväärsed, kuna nad mõlemad on seaduslikult lubatud Euroopa Liidus. Looma heaolu seisukohast ei saa mitte kunagi väita, et üks tapmisviis on põhimõtteliselt parem kui teine, sest heaolu mõjutavaid asjaolusid on tegelikult elus väga palju nt looma fikseerimine enne tapmist, tapamajas tapetavate loomade üldarv, kasutatavate nugaade arv ja korrasolek jne. Seega tegelikult elus sõltub looma heaolu konkreetsest tapamajast ning seal rakendatavatest standardprotseduuridest. Aga põhimõttelist heaolu alast hierarhiat lubatud tapmisviiside vahel ei tohiks tekitada ning Euroopa Kohtu argumentatsioon *Œuvre d'assistance aux bêtes d'abattoirs* kaasuses ei ole kahtlemata õnnestunud.

Liha impordi küsimuses on kohtud olnud kardinaalselt erineval seisukohal. EIK enamuservamuse *Cha'are Shalom* kaasuses oli, et kui tarbimiseks vajalik liha on kuidagigi kättesaadav, siis ei ole usuvabaduse piiramisega probleemi. Sarnast argumentatsiooni kasutas EK *Liga van Moskeeën* kaasuses, kus viitas, et ajutine liha nõudluse kasv ühe liikmesriigi ühes osas ei saa mõjutada Euroopa õiguse tõlgendamist. Saksamaa kohus tunnistas, et sellisel juhul tõepoolest on liha kättesaadav, kuid rõhutas, et oluline on personaalne kontakt lihakarniga, et võiks olla täiesti kindel liha autentsuses. EIK vähemuservamuse järgi ei ole samuti aktsepteeritav importlihale lootma

jäämine. Samuti peab silmas pidama, et tänapäeva üha enam globaliseeruv maailmas ei saa enam vaadelda selliseid küsimusi ainult ühe riigi baasilt. Kui riik keelustab rituaalse tapmise väitega, et nii kaitstakse paremini loomi, aga lubab importida „ebainimlikult“ tapetud loomade liha, siis ei aita see mitte kuidagi kaasa üldisele looma heaolu tõusule. Mille poolest siis teiste riikide loomad väärivad vähem kaitset, kui selle riigi omad? Kui kõik riigid keelustavad rituaalse tapmise põhjendusega, et liha on kuskilt ikka imporditav, siis lõpuks tekib olukord, et selliseid riike ei olegi enam. Kas siis viimastele Euroopa riikidele antakse käsk rituaalset tapmist lubada, et kogu Euroopas oleks tagatud usuvabadus? Liha kättesaadavuse küsimuse tõstatas kohtujurist Wahl ka *Œuvre d'assistance aux bêtes d'abattoirs* kaasuses liha märgistamise aspektist, selgitades, et kuni liha märgistamisele ei ole Euroopas ühtseid reegleid, siis ei saa tarbija kindel olla, kas liha on tema usu reeglite kohaselt sobilik tarbimiseks. Üha globaliseeruv maailmas on aga oluline, et ka välisriigis viibides teab inimene, mida täpselt ta poest ostab.

Nii Prantsusmaa kui Saksamaa kaasuste puhul kerkis üles küsimus religiooni sees tekkinud vähemusrühmituste ning enamusarvamuse vahekorra. Kuigi juudiusku peetakse tavaliselt suhteliselt homogeenseks, on ka nende hulgas rühmitusi, mis järgivad erinevaid usureegleid rangemalt või liberaalsemalt. Moslemite hulgas on erinevad suhtumised usureeglitesse laiemalt tuntud. Selles küsimuses rõhutas Saksa Konstitutsioonikohus usuvabaduse individuaalset iseloomu, reegli kohustuslikkuse üle otsustamine peab jääma igaühe (iga grupi) sisemise veendumuse otsuseks, religiooni enamuse arvamus ei saa olla kohustuslikuks vähemusrühmitustele ning ei saa olla aluseks, millest lähtudes riigid võtavad vastu õigusakte või otsuseid. Sellisel seisukohal on varasemates kaasustes olnud EIK, rõhutades, et ühendused ei pea koonduma katusorganisatsiooni, ning samuti *Cha'are Shalomi* kaasuses EIK eriarvamusele jäänud kohtunikud. Vastupidisele järeldusele jõudsid aga samas kaasuses enamusse jäänud kohtunikud, kes leidsid, et vähemusgrupp religiooni sees peab ise jõudma enamusega kokkuleppele ning ei vaja kohtu või riigi kaitset. Selle otsusega mindi vastuollu riigi kohustusega tagada erinevatele usuühendustele võrdne kohtlemine, et oleks tagatud religioosne pluralism ja usuvabadus kõigile ning ka kohtu enda praktikaga.²⁰⁷ Ka *Liga van Moskeeën* kohtuasjas esitati kohtule tõendeid, et paljud Belgia moslemid ei pea looma tapmist ohverduspüha ajal kohustuslikuks usukombeks, mistõttu peaks selle kombe üldse ära keelama. Euroopa Kohus ja kohtujurist Wahl leidsid aga nimetatud kaasuses, et Euroopa Kohus ei või hinnata usukombestiku sisu või kui paljud

²⁰⁷ Haupt (viide 12), lk 884-885.

usukogukonna liikmed tunnetavad konkreetset rituaali kohustuslikuna. Leiti, et ka vähemuse arvamus on oluline ning vähemusrühmitused peavad samamoodi saama võimaluse teostada oma usukombestiku traditsioone.

Omaette küsimus on väiksemate usundite roll ühiskonnas tervikuna. Euroopas on nii juudiusulised kui ka moslemid valdavalt kristliku taustaga riikides ilmselges vähemuses. Kui kaugemale on ühiskond valmis minema, et vähemuste õigusi kaitsta? Täna seisavad paljud Euroopa riigid vastamisi järjest suureneva moslemi kogukonna integreerimise küsimusega. Kuigi rahvusvähemuste kultuurilist ja religioosset identiteeti tunnustatakse, nende kombestiku säilimist peetakse oluliseks, on siiski tekkinud ühiskonnas hirm, mis toob kaasa konflikti. Nii Saksamaa, Austria kui Poola kohtud Euroopas on kinnitanud, et vähemusi tuleb kaitsta ning nende kombestikku tuleb austada. Ka *Cha'are Shalomi* kaasuses kinnitasid eriarvamusele jäänud kohtunikud pluralismi olulisust ühiskonnas tervikuna. Pluralismi säilitamine aga ei ole võimalik, kui keelustada vähemuses olevate religioonide rituaalsed praktikad. Riik peab võimaldama kõigile vähemusreligioonidele võimaluse praktiseerida religioosseid rituaale, isegi kui see tähendab üldnormidest erinevate erisuste võimaldamist õiguses.

Mõningates kaasustes üritasid kohtud sisustada avaliku moraali mõistet, kuivõrd EIÕK art 9 kohaselt on avaliku moraali kaitse üks alus usuvabaduse piiramiseks. Siinkohal on olulisim küsimus, kas võib lugeda looma heaolu ja loomakaitse tänapäeva ühiskonna moraali oluliseks osaks ja väärtuseks, mistõttu see oleks piirangu aluseks. Moraali küsimust kaaluti põhjalikult Poola kohtus, kus jõuti järeldusele, et valdavalt religioossetes Poolas on usuvabadus ja usk avaliku moraali olulisimad väärtused ning usuvabadust tuleb tõlgendada võimalikult laialt. Poola kohtu hinnangul ei ole loomakaitse avaliku moraali osa. Ka Austria kohus hindas avaliku moraali kaitsmise vajadust, kuid leidis, et rituaalne tapmine ei ole üldse sellega seotud ning seega ei saa olla piirangu aluseks. Seisukohad, mis on moraalselt aktsepteeritav ning mis mitte, muutuvad ajas. Siiani on kohtud leidnud, et loomakaitse ei ole avaliku moraali selline osa, mille alusel saaks usuvabadust piirata. Kui aga vaadata üldist ühiskonna suhtumist loomakaitse, ka nt karusloomakasvanduste keelustamise kampaaniad, lemmikloomade pidamise kaebused jms, siis võib järeldada, et loomakaitse muutub ühiskonnas järjest olulisemaks väärtuseks ja laialdaselt tunnustatud avalikuks huviks, mida toonitas ka Austria kohus. Ning ilmselt võib juba mõnes tulevases kaasuses kohus leida, et loomakaitse tõepoolest on selline avaliku moraali väärtus, mille kaitseks võib usuvabadust

piirata. Kas avaliku moraali kaitse võib usuvabaduse rituaalse tapmise aspekti sisuliselt olematuks muuta, on iseküsimus.

Seega on ka olemasolev kohtupraktika väga kirju. Rituaalse tapmise kaasusi lahendades on kohtud läinud vastuollu oma usuvabaduse alaste kaasuste varasemate põhimõtetega, ühe kohtu kaks lahendust võivad sisaldada täiesti vastukäivat argumentatsiooni ning ühes kohtukoosseisus võivad kohtunikud jääda täiesti kardinaalsele eriarvamusele. See kinnitab veelkord, et vajalik on ühtne, selge ja arusaadav rituaalse tapmise regulatsioon kogu Euroopas, et oleks tagatud usukogukondade õiguskindlus.

5. RITUAALSE TAPMISE REGULATSIOON EESTIS

Eestis on 01.01.2012 seisuga registreeritud üle viiesaja usulise ühenduse, millest enamik kuulub kirikutesse (nt Eesti Evangeelne Luterlik Kirik 165 kogudusega) või koguduste liitudesse (nt Eesti Vanausuliste Koguduste Liit 9 kogudusega). Üksikkogudusi on registreeritud 70, nende hulgas ka nt Eesti Islami Kogudus, Eesti Juudiusu Kogudus ning Eesti Muhameedlaste Sunniitide Kogudus.²⁰⁸ Eelneva uimastamiseta rituaalset tapmist kasutavad Eestis registreeritud usulistest ühendustest teadaolevalt moslemid, juudid ning taara- ja maausulised. 2011.a rahvaloenduse²⁰⁹ käigus identifitseeris end moslemina 1508 elanikku, 2000. a. rahvaloendusel²¹⁰ 1387 isikut. Seega ametlike andmete alusel on Eesti elanikkonnast ca 0,12% moslemid. Rahvaloenduse andmete kohaselt oli 2011. a Eestis judaiste vaid 355, 2000. a 257. Judaistide enda hinnangul on Eestis 1900 juuti ehk 0,15% rahvastikust.²¹¹ Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koda koosnes 2013. a 5 kogudusest. 2000. a rahvaloenduse andmetel määratles end taara- ja maausulisena 1058 inimest, 2011. a rahvaloendusel aga määratles end maausulisena 1925 inimest ning taarausulisena 1047 inimest, kokku seega ligi 3000 inimest ehk 0,23% rahvastikust. Seega puudutab rituaalne tapmine kui religioosne traditsioon umbes 0,5% Eesti elanikkonnast. Arv ei ole küll suur, kuid õigus religioossele enesemääratlemisele ning religioossete rituaalide läbiviimisele ei sõltu koguduse suuruselt, usuvabadus peab olema tagatud kõigile.

²⁰⁸ Usuühendused Eestis. Siseministeeriumi koduleht.

²⁰⁹ 2011. a rahva ja eluruumide loendus. Statistikaameti koduleht.

²¹⁰ 2000. a rahva ja eluruumide loendus. Statistikaameti koduleht.

²¹¹ Judaistide populatsioon maailmas (viide 61).

Loomade kaitse tapmisel ja hukkamisel on sätestatud Loomakaitseseaduse (LoKS)²¹² viiendas peatükis, paragrahvides 10–19, samuti nende paragrahvide alusel kehtestatud valdkonna eest vastutava ministri (varasemas redaktsioonis Vabariigi Valitsuse või tema volitatud ministri) määrustes. 2012. a. tekkis vajadus välja töötada LoKS ja sellega seonduvalt teiste seaduste muutmise seaduse eelnõu, mis oli tingitud vajadusest võtta Eesti õigusesse üle 22.09.2010. a jõustunud Euroopa Parlamendi ja Nõukogu direktiivist 2010/63/EL, teaduslikel eesmärkidel kasutatavate loomade kaitse kohta tulenevad nõuded.²¹³ Mainitud nõuded tuli Eestil üle võtta 10. novembriks 2012. aastaks ja Euroopa Liidu liikmesriigid kohustusid nimetatud direktiivi harmoneerima 1. jaanuariks 2013. a. Samuti oli eelnõu väljatöötamine tingitud vajadusest teha asjakohased muudatused nõukogu määruse (EÜ) nr 1099/2009, loomade kaitse kohta surmamisel, rakendamiseks. Nimetatud määrust tuli hakata kohaldama alates 01.01.2013. Määruse eesmärk on vähendada loomade tapaeelseid kannatusi, tõsta lihatööstuste tehnilist taset ja ühtlustada nende konkurentsitingimusi Euroopa tasandil.²¹⁴ Eelnõu töötati välja Põllumajandusministeeriumis.

2012. aastani sätestas lubatud tapmisviisina rituaalse tapmise LoKS § 10 lg 1 p 5, täpsemalt reguleeris loomade religioosel eesmärgil tapmist LoKS § 17 ning selle alusel kehtestatud Vabariigi Valitsuse määrus „Looma religioosel eesmärgil tapmise korraldamise ja läbiviimise kord“.²¹⁵ LoKS § 17 sätestas väga üldise nõudena, et põllumajanduslooma võib religioosel eesmärgil tappa väljaspool tapamaja ning tapmise juures peab viibima järelevalveametnik. § 17 lg 2 andis volitusnormi Vabariigi Valitsusele täpsema korra kinnitamiseks. Ka määrus oli küllaltki lakooniline, sätestades, et 10 päeva enne tapmist tuleb teavitada Veterinaar- ja Toiduametit (VTA) plaanitavast tapmisest ning VTA peab tagama järelevalveametniku viibimise tapmise juures, et kontrollida loomakaitse nõuete täitmist tapmise ajal. Määruse § 2 lg 1 andis võimaluse eelnevalt uimastamata looma tapmiseks kägiveenide ja trahhea läbilõikamisega terava töökorras vahendiga, vajadusel väljaspool tapamaja (§ 2 lg 3). § 2 lg 5 kohaselt tuli loom uimastada kohe pärast trahhea ja kägiveenide läbilõikamist lubatud uimastamisvahendiga.²¹⁶

²¹² Loomakaitseseadus. - RT I 2001, 3, 4.... RT I, 13.03.2019, 16.

²¹³ Euroopa Parlamendi ja nõukogu direktiiv 2010/63/EL, 22. september 2010, teaduslikel eesmärkidel kasutatavate loomade kaitse kohta. - ELT L 276, 20.10.2010, lk 33—79.

²¹⁴ Loomakaitseseaduse ja sellega seoses teiste seaduste muutmise seadus. Seletuskiri. 07.06.2012.

²¹⁵ Looma religioosel eesmärgil tapmise korraldamise ja läbiviimise kord. – Vabariigi Valitsuse 31.07.2001 a määrus nr 266. RT I 2001, 69, 421.

²¹⁶ Ibidem.

LoKS ning sellega seondvalt teiste seaduste muutmise seaduse eelnõu koostati Põllumajandusministeeriumis 2012. a. esimesel poolel ja saadeti kooskõlastusringile rahandus-, sotsiaal-, keskkonna- ning haridus- ja teadusministeeriumidesse 11.06.2012, kes kuu jooksul eelnõu märkustega kooskõlastasid.²¹⁷ Eelnõu § 1 p-ga 3 tunnistati kehtetuks LoKS § 10 lg 1 p 5, mis sätestas looma lubatud hukkamisviisina ka looma tapmise religioosel eesmärgil. Eelnõu § 1 p-ga 11 tunnistati kehtetuks LoKS § 17, mis reguleeris religioosel eesmärgil looma tapmist. Seletuskirja kohaselt oli 10 aasta jooksul VTA-lt taotletud vaid kaks luba religioosel eesmärgil looma tapmiseks, mis eelnõu koostajate hinnangul oli ilmselt tingitud asjaolust, et uimastamata tapetud loomade liha imporditakse Eestisse piisavalt, et täita usukogukondade vajadusi. Samas oli Põllumajandusministeerium saanud loomakaitseorganisatsioonidelt nii suulisi kui kirjalikke ettepanekuid religioosel eesmärgil tapmise kehtetuks muutmiseks „edumeelsemate Euroopa riikide eeskujul“.²¹⁸ Kuna tekkis vastuolu ka senise Loomakaitseseaduse, mis lubas loomi rituaalselt tappa ka väljaspool tapamaja, ning EÜ määruse nr 1099/2009 vahel, mis seda ei lubanud, siis leiti, et võimalus vastuolu kaotamiseks on mitte lubada looma religioosel eesmärgil tapmist. Lisaks rõhutati seletuskirjas, et eelneva uimastamata tapmise tingimusteta seadustamine võib mõjutada ka konkurentsitingimusi lihasektoris, kuna võimaldab vähendada kulutusi. Probleemide esilekerkimise võimalust nähti ka asjaolus, et uimastamata tapetud loomade liha ei kuulu kohustuslikule erimärgistamisele.²¹⁹

Eelnõust juhuslikult teada saanud Siseministeerium teatas oma 26.07.2012 a kirjas Põllumajandusministeeriumile, et Siseministeerium eelnõud ei kooskõlasta, kuna LoKS § 10 lg 1 p 5 ning § 17 kehtetuks tunnistamine toob kaasa ebaproportsionaalse riive põhiseaduslikule usuvabaduse teostamisele. Ühtlasi tegi Siseministeerium ettepaneku usuvabaduse teostamise tagamiseks kaasata seaduse rahuldava sõnastuse leidmiseks kõiki osapooli. Eelnõu senisesse menetlusse olid kaasatud vaid Eesti Loomakaitse Liit, menetlusse ei olnud aga kaasatud uskkondi, vähemuskultuuride ja rahvusvähemuste esindajad, kelle religioossetes, kultuurilistes või rahvuslikes traditsioonides on loomade religioosel eesmärgil surmamisel integraalne koht antud rühma traditsioonilisele identiteedile kombetalituste täitmise raames.²²⁰

²¹⁷ Loomakaitseseaduse ja sellega seoses teiste seaduste muutmise seadus. Eelnõu. Eelnõu toimik 12-0743.

²¹⁸ LoKS ja sellega seoses teiste seaduste muutmise seadus. Seletuskiri. (viide 214).

²¹⁹ LoKS eelnõu (viide 217).

²²⁰ Siseministeeriumi kiri Põllumajandusministeeriumile 26.07.2012, nr 1-7/253-1.

Peale Siseministeeriumi vastuväidete kättesaamist töötas Põllumajandusministeeriumi töögrupp 10. augustiks välja uue LoKS ja sellega seonduvalt teiste seaduste muutmise seaduse eelnõu, kus täielikult oli muudetud religioosel eesmärgil tapmise regulatsiooni. Välja oli jäetud eelmise eelnõu § 1 p 3 religioosse tapmise kehtetuks muutmise osas ning eelnõu § 1 p-i 10 toodi sisse detailne regulatsioon religioosel eesmärgil tapmise osas.²²¹ Ka seekordsel kooskõlastusringil jättis Siseministeerium eelnõu kooskõlastamata. Oma kirjas toob Siseministeerium peamise probleemina välja eelnõu § 1 p 10, millega muudetakse LoKS § 17 sõnastust nii, et eelnevalt uimastamata põllumajanduslooma tapmisel peab uimastamine toimuma viivitamata pärast mõlema jugulaarveeni ja karotiidarteri läbilõikamist. Siseministeerium märgib, et looma kohene uimastamine ei ole kooskõlas mitmete usuliste ühenduste religioossete tõekspidamistega. Siseministeeriumi ettepaneku kohaselt võiks sätte sõnastuseks olla „.... uimastamine peab toimuma võimalikult lühikese aja jooksul peale mõlema jugulaarveeni ja karotiidarteri läbilõikamist, võttes arvesse usulise ühenduse religioosseid tõekspidamisi“.²²² Siseministeeriumi soovitatud sõnastust eelnõusse ei võetud, kuid eelnõu § 1 p 10 seletuskirja täiendati ning parandati veelgi.

24.08.2012 toimus Põllumajandusministeeriumis ümarlaud, kus osalesid Siseministeeriumi, Eesti Juudiusu Koguduse, Eesti Islami Koguduse, Eestimaa Loomakaitse Liidu, Eesti Loomakaitse Seltsi ning Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koja esindajad, kus nii ministeerium kui ka kõik teised osapooled selgitasid oma muresid seaduseelnõuga seoses ning esitasid ettepanekuid kõiki rahuldava kompromissi saavutamiseks. Kohtumisel teatasid Eesti Juudiusu Kogudus ja Eesti Islami kogudus, et nõustuvad seaduse sõnastusega ja ministeeriumi selgitustega. Samas loomakaitseorganisatsioonid seaduseelnõu uue sõnastusega ei nõustunud, vaid taotlesid pigem uimastamata loomade tapmise keelustamist.²²³ 28.09.2012 esitas Vabariigi Valitsus seaduse eelnõu (nr 288 SE) Riigikogule. Seletuskirja lisana 1 esitati ka Põllumajandusministri määruse, mis sätestas täpsema korra religioosse tapmise kohta, eelnõu.

Seaduseelnõu tutvustati Riigikogu Maaelukomisjonile 08.10.2012 istungil, kus otsustati teha ettepanek võtta eelnõu Riigikogu täiskogu päevakorda 17.10.2012 ning teha ettepanek esimene lugemine lõpetada. Muudatusettepanekute tegemise tähtajaks määrati 31.10.2012, selleks ajaks Riigikogu liikmed, fraktsioonid ja teised komisjonid muudatusettepanekuid ei teinud. Seaduseelnõu teine lugemine Riigikogus toimus 14.11, 22.11 ning 04.12.2012, neist kahel esimesel

²²¹ Loomakaitseseaduse ja sellega seonduvalt teiste seaduste muutmise seaduse eelnõu. Seletuskiri. 03.08.2012.

²²² Siseministeeriumi kiri Põllumajandusministeeriumile 21.08.2012 nr 1-7/272-2.

²²³ Riigikogu stenogramm 22.11.2012.

istungil jäi arutelu pooleli ning viimasel otsustati teine lugemine lõpetada. Täiskogu istungil 05.12.2012 võeti eelnõu 288 SE seadusena vastu, poolt oli 52 Riigikogu saadikut, vastu 1 ning erapooletuid ei olnud. 06.12.2012 saadeti vastuvõetud seadus Vabariigi Presidendile, kes selle 11.12.2012 välja kuulutas. 18.12.2012 avaldati seadus Riigi Teatajas.²²⁴

Kehtiva LoKS § 10 lg 1 p 5 sätestab looma lubatud hukkamisena looma tapmise religioosel eesmärgil. Täpsustav regulatsioon on sätestatud § 17 lg-tes 1-8. § 17 lg-s 8 antud volitusnormi alusel on Põllumajandusminister vastu võtnud 27.12.2012 a. määruse nr 93 (PÕM) „Põllumajanduslooma religioosel eesmärgil tapmise erimeetodid, religioosel eesmärgil tapmise loa taotluse täpsemad sisu- ja vorminõuded ning religioosel eesmärgil tapmise läbiviimise nõuded ja kord“, mis täpsustavad LoKS §-s 17 sätestatud nõudeid.²²⁵

LoKS § 17 lg 1 sätestab üldise nõudena, et vaid Eesti registreeritud usuline ühendus võib religioosel eesmärgil erimeetodit kasutades tappa põllumajanduslooma tingimusel, et tapmine toimub tapamajas, see on vajalik usulise ühenduse liikmete tarbeks ning tapmise juures viibib korrakaitseorgan. Religioosel eesmärgil tapmise erimeetoditena tuuakse välja pead läbiva elektrivooluga eelnevalt pöördvalt uimastatud põllumajanduslooma tapmine ning eelnevalt uimastamata põllumajanduslooma tapmine, võttes arvesse usulise ühenduse religiooset traditsiooni (LoKS § 17 lg 2 ja PÕM määrus nr 93 § 1). Võrreldes varasema regulatsiooniga on muutunud tingimus, et tapmine peab toimuma tapamajas. Muudatus on otseselt tingitud EÜ määruse nr 1099/2009 art 4 lg 4 nõuetest. Kuna kõik tapamajad peavad omama tegevusluba ning seega vastama nii hügieeninõuetele kui loomakaitse nõuetele, siis ei pidanud seaduseelnõu loojad vajalikuks religioosel eesmärgil tapmise läbiviimise kohaks olevale tapamajale eraldi tegevusloa väljastamist. Küll aga peab VTA, nagu ka varasema regulatsiooni puhul, tagama järelevalveametniku viibimise tapmise juures, et oleks tagatud looma heaolu nõuded (PÕM nr 93 § 4 lg 3, lisaks PÕM nr 93 § 2 lg 2, § 3 lg 4 - tapetava looma edasine käitlemine on keelatud kuni järelevalveametnik on tuvastanud looma surma).

Olulise muudatusena on § 17 lg 1 sätestatud põhimõte, et religioosel eesmärgil tohib erimeetoditega tappa vaid Eestis registreeritud usuline ühendus oma liikmete tarbeks. Seega on välistatud tööstuslik rituaalne tapmine ning sellisel viisil saadud liha Eestist väljaviimine. Seaduse

²²⁴ Loomakaitseaduse muutmine ja sellega seonduvalt teiste seaduste muutmise seadus. - RT I, 18.12.2012, 2.

²²⁵ Põllumajanduslooma religioosel eesmärgil tapmise erimeetodid, religioosel eesmärgil tapmise loa taotluse täpsemad sisu- ja vorminõuded ning religioosel eesmärgil tapmise läbiviimise nõuded ja kord. – Põllumajandusministri 27.12.2012 a määrus nr 93, RT I, 29.12.2012, 53.

seletuskirjas viidatakse ka mitmetele teistele Euroopa riikidele, kus sarnane põhimõte sätestatud on. Oma mittetoetavat seisukohta loomade eelneva uimastamiseta tapmise suhtes liha riigist välja viimise eesmärgil on Põllumajandusministeerium väljendanud ka oma 10.10.2011. a kirjas. Kirjas selgitatakse isikule, kel oli plaanis ehitada tapamaja, kus hakata *halal*-liha tootma Euroopasse viimise eesmärgil, et ei saa lubada valu ja kannatuste põhjustamist loomadele vastu ühiskonna enamuse arvamust, et garanteerida religioosseid õigusi teiste riikide kodanikele.²²⁶ Millel põhineb ministeeriumi seisukoht, et loomakaitseorganisatsioonid esindavad ühiskonna enamuse arvamust, kirjas ei põhjendata. Seaduseelnõu esimesel lugemisel Riigikogus esitati maaelukomisjoni esimehele küsimus, kas selline keeld ei või kahjustada Eesti tootjate huve. Vastuses viidati, et Euroopas ei peeta heaks tavaks eelneva uimastamiseta tapetud loomade liha väljaviimist asukohariigist, mistõttu otsustatigi keskenduda Eesti kogukondade vajadusele.²²⁷ Millisel eksperthinnangul või uuringul selline arvamus põhineb, vastaja ei põhjendanud. Selles väites esineb ilmne loogikaviga – lubatakse või isegi eeldatakse rituaalselt tapetud loomade liha sissetoomist teistest riikidest Eestisse (LoKS muutmise seaduse esimese eelnõu seletuskiri), kuid väljaviimist ei lubata, viidates sellele, et Euroopas ei peeta seda heaks tavaks. Kui vaadelda Euroopa praktikat, siis selgub, et rituaalselt tapetud loomade liha võib ainult oma riigi kogukondade jaoks tappa Saksamaal, Austrias ja Eestis. Ülejäänud Euroopa riikides on rituaalselt tapetud loomade lihaga kauplemine riikide vahel tavaline praktika. Samuti sõltuvad täielikult sissetoodavast lihast nende riikide usukogukonnad, kus eelnevalt uimastamata tapmine on keelatud. Impordi-eksporti lubatavusele on viidanud ka EIK oma otsuses kohtuasjas *Cha'are Shalom ve Tsedek v. France*, kus ultra-ortodokssed juudid kaebasid EIÕK art 9 rikkumise üle, kui Prantsusmaa keeldus tunnustamast tapamaja *glatt*-liha tootmiseks. Oma otsuses ütles kohus, et art 9 rikkumine oleks esinenud, kui ultra-ortodoksetel juutidel oleks võimatuks tehtud vajaliku liha hankimine. Kuna aga selline liha on kergesti kättesaadav Belgiast, siis art 9 rikkumist ei esinenud.²²⁸ Seega EIK peab täiesti normaalseks rituaalselt tapetud loomade lihaga kauplemist riikide vahel. Ebaproportsionaalset riivet usuvabaduse teostamisele see säte ei kujuta, kuna Eesti usukogukondadele on tagatud võimalus oma usuvabaduse teostamiseks rituaalse tapmise osas. Küll aga võib esineda riive PS § 31 (ettevõtlusvabadus) osas, kuna sisuliselt on keelatud lihaga

²²⁶ Põllumajandusministeeriumi kiri Imran Malik'le, 10.10.2011 nr 12.1-2/10536-1.

²²⁷ Riigikogu stenogramm, 17.10.2012, p 7.

²²⁸ EIK 27417/95 (viide 4), p 80-81.

kauplemine, samuti võib tapmist organiseerida vaid registreeritud usuline ühendus, mitte tapamaja või ettevõtja. PS § 31 riive ei ole aga käesoleva töö teema.

LoKS § 17 lg 3 ning PÕM määrus nr 93 § 3 lg 3 kohaselt peab jugulaarveenide ning karotiidarterite läbilõikamisele järgnema viivitamatult looma uimastamine usulise ühenduse religioosset traditsiooni arvesse võttes. See norm on kindlasti olnud kõige rohkem segadust tekitav ning tõlgendamist võimaldav. Mida tähendab sõna viivitamatult, kui pikk ajavahemik mahub siia mõiste alla? Ka põhiseaduses kasutatakse mõistet viivitamatult, kuid ei PS-s ega EIÕK-s pole avatud selle mõiste sisu. Ka EIK pole kunagi andnud sellele mõistele ajalist määratlust (kas viivitamata on kohe või mõne minuti või mõne tunni jooksul). Selle tõttu on valitsev seisukoht, et „viivitamata“ ei tähenda „kohe“, vaid „esimesel võimalusel“.²²⁹ Seda, et viivitamata tähendab esimesel võimalusel, on leidnud ka Riigikohus oma erinevates lahendites (Riigikohus 3-2-1-58-08 p 9, 3-2-1-43-06 p 11, 3-2-1-62-06 p 12). Seega ei pea looma uimastamine toimuma kohe peale lõiget, vaid esimesel võimalusel. Esimese võimaluse saabumise aeg sõltub aga usulise ühenduse religioosset traditsioonist.²³⁰ Hollandi praktika kohaselt ei tohiks see aeg olla pikem kui 40 sekundit. Selline normi sõnastus ning tõlgendamine annab ka usukogukondadele, kelle religioosne tava näeb ette vähemalt 40-50 sekundilise pausi lõike tegemise ja looma edasise käitlemise vahel, võimaluse uimastamise teostamiseks alles pärast vajaliku ajavahemiku möödumist. Võrreldes varasemalt kehtinud normistikuga, mille kohaselt tuli loom uimastada kohe peale trahhea ja kägiveenide läbilõikamist (VV 31.07.2001 a määrus nr 266 § 2 lg 5), annab seaduse selline sõnastus suurema võimaluse oma usuvabaduse teostamiseks.

Antud säte riivab kindlasti usuvabaduse teostamist. Kuna loomade humaanne kohtlemine kuulub Euroopa õigusruumi ning seega ka avalikku korda, siis on põhjendatud usuvabaduse riive avaliku korra kaitseks. Seega on nimetatud säte sätestatud seaduslikul alusel. Lõikejärgne uimastamine aitab kaasa looma heaolu suurendamisele, seega on abinõu iseenesest sobiv ning vajalik eesmärgi saavutamiseks. Kuna seaduse kehtiva sõnastuse kohaselt on ajaliselt uimastamist võimalik läbi viia vastavalt usukogukonna religioossetele tavadele, siis ei ole riive ka ebaproportsionaalne.

Küll aga tekib küsimus, kas selline regulatsioon sellisel kujul on üldse vajalik ja põhjendatud. EÜ nr 1099/2009 lubab teostada rituaalset tapmist ning annab riikidele võimaluse, kuid mitte

²²⁹ Maruste, R., Kolk, T. Põhiseaduse § 21 kommentaar, komm 8. – Ü. Madise jt (toim). Eesti Vabariigi põhiseadus. Kommenteeritud väljaanne. 4., täiend. vlj. Tallinn: Juura, 2017.

²³⁰ Loomakaitseaduse ja sellega seonduvalt teiste seaduste muutmise seaduse eelnõu seletuskiri, 28.09.2012.

kohustuse, regulatsiooni riigisiselt täpsustada ja karmistada. Eesti on otsustanud uimastamise kohta käivat regulatsiooni karmistada, erinevalt enamikust teistest Euroopa Liidu riikidest, kehtestades lõikejärgse uimastamise nõude. Dialreli projekti raames leiti, et lõikejärgne uimastamine aitab tunduvalt kaasa looma heaolu suurendamisele, kui seda teha kohe (kuni 5 sekundi jooksul) peale lõike tegemist ning on seega hea kompromisslahendus usuvabaduse ning looma heaolu tagamise vahel. Eestis sätestatud norm aga annab võimaluse uimastamist teostada vastavalt usukogukondade tavadele, mis teatud juhtudel võib olla kuni 40-50 sekundit peale lõiget. Sellisel juhul aga ei aita abinõu kuidagi kaasa looma heaolu suurendamisele, millele on viidatud ka Dialreli raportites, mistõttu seaduses sätestatud nõue muutub üsna mõttetuks. Seega põhjendatud oleks kas kohese lõikejärgse uimastamise nõue või selline nõue seadusest üldse välja jätta. Praegusel kujul sätestatud nõue ei ole vajalik ega põhjendatud. Jääb mulje, et seadusandja on soovinud regulatsiooniga sattuda „edumeelsemate Euroopa riikide“ nimekirja, lootuses, et regulatsiooni täpsustustesse Euroopa ei süvene.

Suureks muudatuseks on loakohustuse sisseviimine. Varasema regulatsiooni kohaselt pidi religiooset tapmist läbi viia sooviv isik VTA-d plaanitavast tapmisest teavitama. Hetkel kehtiva LoKS kohaselt (§ 17 lg 5) peab Eestis registreeritud usuline ühendus loa saamiseks esitama VTA-le kirjaliku taotluse. Taotluses tuleb esitada tappa kavatsetavate loomade liik ja arv ning põhjendus, miks just selline loomaliik ja arv. Samuti tuleb teatada tapamaja, kus tapmist läbi viiakse ning lisada tapamaja väljastatud dokument, et selline tapmine antud tapamajas on võimalik. Taotluses tuleb kirjeldada tapmise meetodit, põhjendada vajadus selle meetodi kasutamise kohta ning tõendada meetodi seos religioosse traditsiooniga. Samuti tuleb taotluses kirjeldada liha kasutamise viisi usulise ühenduse liikmete tarbeks ehk kuidas jõuab religioosel eesmärgil tapetud loomade liha usulise ühenduse liikmeni. Loamenetluse käigus kaalub VTA kas on piisavalt põhjendatud konkreetsele isikule looma religioosse tapmise loa väljastamine ning millist erimeetodit sellise tapmise käigus lubatakse rakendada. Samuti kaalutakse, kas tapetavate loomade liik ning arv on vastavad konkreetse usulise ühenduse liikmete omatarbega ning kas taotluses esitatud tapamaja on sobilik selliste loomade religioosel eesmärgil läbiviimiseks.²³¹ Loamenetluseks on VTA-l ette nähtud maksimaalselt 20 tööpäeva (LoKS § 17 lg 6). LoKS § 17 lg 7 alusel võib VTA religioosel eesmärgil tapmise loa andmisest keelduda kui taotleja või taotluses näidatud asjaolud ei vasta nõuetele, kui eelnva uimastamiseta tapmine ei ole seotud usulise ühenduse religioosse

²³¹ LoKS muutmise seaduse seletuskiri (viide 230).

traditsiooniga, kui tappa kavatsetavate loomade arv on ebaproportsionaalselt suur usulise ühenduse liikmete tarvidusega võrreldes või kui taotluses on esitatud valeandmeid.

Selle normiga on seadusandja andnud VTA-le väga suure otsustusõiguse. Ühest küljest peab VTA andma hinnangu, kas uimastamata tapmine on konkreetsel juhul religioosselt vajalik ning võib loa andmisest keelduda, kui see tema hinnangul vajalik ei ole. Seega peab igal konkreetsel juhtumil VTA hindama usulise ühenduse religioosse traditsiooni sisu ning kuivõrd põhjendatud on vajadus eelneva uimastamiseta looma tappa. See on aga ilmses vastuolus usuvabaduse põhimõttega, mis välistab igasuguse riigipoolse diskretsiooni otsustada, kas usk või selle väljendamine viis on legitiimsed.²³² Põhimõtet on mitmetes kohuasjades toonitanud ka EIK, väites, et riik peab olema neutraalne ning erapooletu, mistõttu ei tohi riik anda hinnangut usu sisule ja selle väljendusvormidele.²³³ Seega läheb säte vastuollu nii usuühenduste autonoomia kui riigi neutraalsuse põhimõttega. Samuti tekib küsimus, kas VTA ametnikud on piisavalt pädevad, hindamaks usulise ühenduse religioossete traditsioonide sisu. Seaduse seletuskirja kohaselt annab haldusmenetluse seadus VTA-le küll võimaluse vajaduse korral kaasata loamenetlusse asjakohaste süvateadmistega isikuid, kes ekspertarvamuseks oma hinnangu annavad. Siiski tekib siin ilmne vastolu Euroopa Inimõiguste Kohtu seisukohaga riigi tegevuse osas hinnangu andmisel. Ka tekib küsimus, milliste normide alusel peab VTA hindama tapetavate loomade arvu proportsionaalsust usukogukonna liikmete arvuga. Mitu kg liha võib inimene teatud ajavahemikul tarvitada ning millisest kogusest alates on saadav liha kogus ebaproportsionaalselt suur? Ka see on jäetud iga ametniku otsustada, aga sellekohased juhised puuduvad. Seega on loa saamiseks nõutav vägagi põhjalik taotlus koos mitmete lisadega, mis võib olla ka üks põhjus, miks siiani vastavaid lube VTA-st taotletud ei ole. Potentsiaalseid huvilisi ehmatab ära esmapilgul lõputuna tunduv esitatavate tõenduste ja dokumentide hulk, mistõttu loobutakse kavatsusest juba alguses.

Kogu seaduse väljatöötamise protsessi ning lõplikku seaduse sõnastust vaadates on ilmne, et 2011. a. lõpuks olid loomakaitseorganisatsioonid, eeskätt Eestimaa Loomakaitse Liit, survestanud Põllumajandusministeeriumi sedavõrd, et ministeeriumis oli vastu võetud otsus religioossele tapmisele ettenähtud erisus kaotada. Lähtuti Eesti islami ning juudi kogukonna suhteliselt väikesest arvukusest, väga väikesest arvust teavitatud religioossetest tapmistest viimase kümnendi jooksul, EÜ määrusest 1099/2009, mille alusel on võimalik riigil kehtestada rangemaid nõudeid ning leiti,

²³² Kiviorg, M., Roosma, P. (viide 51), § 40 komm 5.

²³³ EIK 18147/02 (viide 187), p 72.

et usukogukondadel puudub vajadus erisuse järele, mistõttu on soodus hetk see erisus seadusandlusest üldse kaotada. Ilmselt oleks hiljem väga raske, kui mitte võimatu, taolist erisust uuesti seadusandlusesse sisse tuua, kui usukogukondade suurus ja vajadused peaksid muutuma. Ka oma 10.10.2011 a kirjas viitab Põllumajandusministeerium, et loomakaitseorganisatsioonid soovivad tungivalt erisuse kaotamist ning viitavad, et ühiskonna enamus ei ole rituaalse tapmisega kaasneva valu ja kannatuste põhjustamisega nõus. Ilmselt on Põllumajandusministeerium siinkohal lähtunud siiski vaid teatud huvigruppide survest, selle asemel, et olukorda põhjalikumalt analüüsida – kui palju on erinevaid usukogukondi, kes sellist erisust kasutavad; millised on tapmisele esitatavad nõuded erinevates uskkondades ning miks siis ei teavitata tapmisest? Kas tõesti toovad Eestis elavad moslemid ja juudid kogu tarvitatava liha teistest riikidest nagu Põllumajandusministeerium eeldas? Või tapetakse loomi VTA-d teavitamata ning mis on sellisel juhul taolise käitumise põhjused – kontrollija juuresviibimise soovimatus või probleemid õigusnormidega, mida mingil põhjusel ei ole võimalik korrektselt täita? Kas sellisel juhul on probleem kogukonnas või normis endas? Usukogukondade sisulise kaasamisega eelnõu ettevalmistamise etapis oleks olnud võimalik saada vastused nendele küsimustele, arvamuse olukorrast ning hinnangu, kuidas seadusandlust oleks võimalik parandada, et see efektiivselt töötaks.

Seaduseelnõu töötati välja seega Põllumajandusministeeriumis eelnevat põhjalikumat analüüsi tegemata ning ainult ühte huvigruppi kaasates ja usuvabaduse riivet hindamata. Siseministeerium juhtis riivele tähelepanu 26. juulil ning juba 10. augustil saatis põllumajandusminister kooskõlastusringile uue eelnõu. Kõigest kahe nädalaga töötati Põllumajandusministeeriumis välja varasemast kardinaalselt erinev lähenemine religioossele tapmisele. Kuni juuli lõpuni lähtuti seisukohast, et erisus kaotatakse, mistõttu ei ole usutav, et varem üldse põhjalikult arutati religioosse tapmise regulatsiooni sisupõhimõtete üle. Seega kõigest kahe nädalaga töötati välja kogu religioosse tapmise kontseptsioon ning koostati lisaks seletuskiri ja uuendatud eelnõu. Selle aja jooksul ilmselt ei jõutud läbi rääkida ühegi uskkonnaga, et küsida nende arvamust ja hinnangut. Samuti ei olnud ilmselt piisavalt aega, et vajaliku põhjalikkusega läbi töötada erinevad materjalid, mis käsitlevad rituaalse tapmise regulatsiooni Euroopas. Seletuskirjas viidatakse mitmes kohas Dialreli projekti lõpp-raportile ja soovitustele²³⁴, samuti Euroopa Veterinaaride Föderatsiooni eelnevat uimastamist mitteaktsepteerivale arvamusele (kuulub ka Dialreli projekti raportite hulka).

²³⁴ Velarde, A. jt. Improving Animal Welfare during Religious Slaughter. Recommendations for Good Practices. - Dialrel report, 2010.

Ilmselt ei ole kaks nädalat olnud siiski piisavalt pikk aeg, et läbi töötada kogu Dialreli projekti raames kogutud materjali. Euroopa usuringkondade hinnang Dialreli projektile ei olnud kuigi kiitev, projekti nimetati ka läbikukkumiseks.²³⁵ Lähtudes vaid ühest-kahest projekti raames välja antud dokumendist, ei anna need õiget pilti protsessi käigus kogutud andmetest. Samuti ei ole aeg olnud ilmselt küllaldane, et läbi töötada Euroopa Inimõiguste kohtulahendeid ja muud relevantset materjali. Mistõttu tekib mitmeid küsitavusi ning võimalikke vastuolusid Euroopa Inimõiguste Kohtu seisukohtadega. Ning lõpuks ei olnud ilmselt ka piisavalt aega, et põhjalikult läbi töötada plaanitava seadusemuudatuse sisupõhimõtted, et kindlaks teha, kas plaanitavad normid on üldse mõistlikud ning vajalikud.

Ka Eestis on loomakaitseorganisatsioonide surve rituaalse tapmise keelustamiseks järjest süvenemas. Enne 2012. a. kehtinud LoKS redaktsiooni järgi oli 10 aasta jooksul VTA-d teavitatud vaid kahest korras, mil rituaalset tapmist läbi viidi. Sellest järeldas Põllumajandusministeerium, et Eesti suhteliselt väikeste usukogukondade vajadused *halal*- ja *koššer*-liha järgi on rahuldatud Eestisse sissetoodud liha arvelt. Samas konkreetne info sissetoodud *halal*- ja *koššer*-liha koguste kohta puudub. Uue LoKS redaktsiooni kehtivuse ajal ei ole Eestis ametlikult läbi viidud ühtegi rituaalset tapmist. Seega kõige suurem oht seisneb hetkel selles, et sarnaselt Taanile võib ka Eesti loomakaitsjate survele vastu tulles rituaalse tapmise erisuse kaotada, viidates sellele, et *de facto* midagi ei muutu, kuna niikuinii rituaalset tapmist Eestis läbi ei viida.

Juba enne LoKS muudatuste tegemist oleks vajalik olnud Eesti usukogukondade kaasamine eelnõu ettevalmistamisel. Kuivõrd seda toona ei tehtud, siis oleks vaja praegu viia läbi põhjalik analüüs Eesti usukogukondade kohta. Vajalik oleks informatsioon kõigi kogukondade religioossete tavade kohta – kas tavad on kõigis kogukondades samasugused või erinevad mingites aspektides, mille poolest tavad erinevad. Oluline on välja selgitada erinevate kogukondade suhtumine lõike-eelsesesse ja lõike-järgsesse uimastamisesse, samal ajal viia ka usukogukondadele info uuemate uimastamisviiside ja –vahendite osas. Oluline on info, kust pärineb kogukondade liha – kas tõesti tuuakse kogu liha Eestisse teistest Euroopa riikidest, kui palju seda riiki tuuakse, kust, kuidas seda koguduseliikmetele jagatakse. Riigile kui seadusandjale võiks olla väga oluline informatsioon ka selles osas miks LoKS sätestatud erisust ei ole kasutatud. Kas tõesti puudubki vajadus seaduses sätestatud erisuse järgi kuna kogu liha tuuaksegi Eestisse sisse ja võiks LoKS §-i 17 kehtetuks

²³⁵ Rezgui, H. Religious Slaughter in Europe: Consumer Deception and DialRel's Failure. - ASIDCOM koduleht, 2010.

tunnistada? Sest ei ole ju mõtet seadusel, mille järgi vajadus puudub. Pigem võib aga arvata, et loomi tapetakse VTA-d teavitamata väljaspool tapamajasid. Veiste puhul, kes tuleb märgistada kohe peale sündi, on seda küll keeruline teha, lammaste-kitsede ja kodulindude puhul aga täiesti võimalik. Kehtiva seadusandluse kohaselt peab lamba- ja kitsetalled märgistama hiljemalt 6 kuuseks saamisel, head sööta söövad lihatõugu talled aga on tapaküpsed juba 3 kuuselt, mistõttu tekib Eestis igal aastal suur hulk lambaid ja kitsi, kes ei kajastu üheski registris ning kelle tapmisest ei tea keegi, peale loomapidaja. Kodulinnud või nende arv ei kajastu mitte üheski registris. Seega võib eeldada, et loomi tapetakse Eestis rituaalselt, aga VTA-d teavitamata. Oluline oleks teada usukogukondade arvamus teavitamise süsteemist – kas see on liiga keeruline, nõutakse liiga täpseid andmeid (nt kirjeldust liha kasutamise viisi kohta) või esinevad muud probleemid. Usukogukondadelt saadud infot analüüsid oleks võimalik kehtivat seadusandlust muuta, nii et kõik seaduses sätestatud normid oleksid mõistlikud, vajalikud ning oleks tagada seaduse efektiivne töötamine.

Võrreldes kehtivat seadusandlust Euroopas, Eesti seadusandlust ning kohtute otsuseid, selgub, et Eesti kehtivas seadusandluses esineb mitmeid probleeme, mis tuleks korrigeerida. Eeskätt on probleemne säte, mille kohaselt riik peab hindama usukombestiku sisu ning selle põhjal langetama otsuse, kas konkreetse taotleja traditsioonide kohaselt on kohustuslik rituaalse tapmise läbiviimine. Sellega nõudega rikub riik otseselt neutraalsuse kohustust ning usuliste ühenduste autonoomia põhimõtet. Samuti on problemaatiline säte, mille kohaselt riik peab hindama, kas saadava liha kogus võib olla ette nähtud usulise kogukonna oma tarbeks. Sellise hinnangu andmine on väga keeruline, kui mitte võimatu. Need sätted riivavad usuvabadust ebaproportsionaalselt ning tuleks Eesti seadusandlusest eemaldada.

Ülejäänud osas on aga Eesti kehtiv seadusandlus mõistlik, piirab usuvabadust proportsionaalselt, võtab võimalikult palju arvesse loomade heaolu ning võiks olla kasutatav ka mujal Euroopas. Eesti kehtiv seadusandlus reguleerib peaaegu kõiki rituaalse tapmise läbiviimise aspekte, reguleerimata osades peaks võtma üle normid teiste riikide õigusest. Efektiivne seadus peaks seega kajastama:

- pädeva asutuse teavitamine või loa küsimine enne tapmise korraldamist. Nagu eespool kirjeldatud, siis Eesti kehtiva õiguse kohaselt peab pädevalt asutuselt luba küsima ning loa andmine sõltub riigipoolsest hinnangust usukombestiku sisule. Selline regulatsioon piirab usuvabadust liigselt, aga pädeva asutuse teavitamine enne tapmise läbiviimist on proportsionaalne ja ka järelevalve korraldamise seisukohast vajalik. Pädeva asutuse poolse

loa nõudmine nõuab seadusandjalt juba põhjalikumat kaalumist, kuidas loamenetluse protseduuri läbi viia - kas anda luba igakordselt tapmise läbiviimisel või usukogukondadele tähtajatult. Kui rituaalne tapmine toimub pidevalt kindlates tapamajades, siis ilmselt on mõistlik anda tähtjatu luba konkreetsele usukogukonnale ja konkreetsele tapamajale. Kindlasti ei tohi loamenetluse käigus hakata hindama usukombestikku sisuliselt, vaid usukogukond ise peab kirjeldama rituaalse tapmise läbiviimise nõutavust ja korraldust konkreetse usukogukonna vajadustest lähtuvalt.

- tapmise läbiviimine tapamajas, mis vastab määruse 853/2004 nõuetele. Nõue on oluline esiteks rahvatervise seisukohast, teiseks aga ka looma heaolu seisukohast. Kõikidele tapamajadele kehtivad 1099/2009 kohaselt väga konkreetsed nõuded heaolu tagamiseks, mida kõik tapamajad järgima peavad. Selline olukord ei pruugi olla tagatud nn tapatubades või ajutistes tapamajades.
- veterinaarjärelevalve loomade tapmise ajal. Eestis peab kehtiva õiguse kohaselt veterinaarjärelevalveametnik viibima tapmise juures ning tapmist pidevalt jälgima, et looma heaolu probleemide tekkimisel oleks tal võimalus kohe sekkuda. 853/2004 ja 1099/2009 koostoimes näevad ette veterinaarjärelevalve *ante* ja *post mortem* kontrollide läbiviimiseks, lisaks tapamaja poolse heaolu inspektori olemasolu. Seega ei tulene otsest nõuet, et iga tapmise juures tingimata veterinaarjärelevalve viibima peaks. On arusaadav, et suurtes riikide suurtes tapamajades on keeruline organiseerida veterinaarjärelevalvet selliselt, et iga veretustamise juures viibiks ametnik, mistõttu on sätestatud üldine nõue, et tapmine peab toimuma järelevalve all. Seega ilmselt oleks kõige mõistlikum sätestada, et tapmine peab toimuma järelevalve all ning anda riikidele võimalus siseriiklikult vastavalt kohalikele oludele täpsustada, kas nõutav on järelevalve viibimine iga tapmise juures või piisab ametniku viibimisest tapamajas ning juhuslikkuse põhimõttel läbiviidavast tapmise ülevaatamisest. Lisaks veterinaarile peab tapmise juures viibima ka usukogukonna esindaja, kes hindab rituaalse osa läbiviimist.
- loomade fikseerimine loomulikus asendis. Selline nõue on hetkeseisuga sätestatud vaid mõnes riigis, kuid loomade heaolu seisukohast oleks ülioluline see nõue sisse viia ka teiste riikide seadustesse. Hetkel kasutatakse suurtes tapamajades rituaalse tapmise puhul paljudel juhtudel roteerivat puuri, mis looma heaolu seisukohast ei ole aktsepteeritav.
- tapja. 1099/2009 nõuab, et kõiki tapmisega seonduvaid toiminguid, k.a loomade fikseerimine, tapmiskohta ajamine jne, viiks läbi vastava koolituse läbinud isikud, kellele

on väljastatud pädevustunnistus. Loomade heaolu suurendamiseks oleks vajalik täpsustada, et rituaalse tapmise läbiviimiseks peavad tapjad olema läbinud eraldi koolituse. Kui *shechita* läbiviimiseks peab juudi tapja olema läbinud aastatepikkuse koolituse religioosses seminaris, siis islami reeglid taolist koolituse nõuet ette ei näe. Seega on oluline, et rituaalse tapmise läbiviimiseks peab tapja ning kõik tapatoimingutel osalejad läbima eraldi koolituse ning seda perioodiliselt kordama. Tapjad peaksid olema tunnustatud nii religioosse ühenduse kui riigi poolt rituaalse tapmise läbiviimiseks, mis annaks mõlemale õiguse vajadusel ka sellekohase õiguse äravõtmiseks tapjalt.

- lõige ja noad. Eesti seadus sätestab ka lõike tegemise asukoha ja suuna ning nimetab läbilõigatavad koed. Samuti nõuded noale. Hetkel ei ole paljude riikide seadustes reguleeritud lõigete tegemist ning noa omadusi, kuna sellekohased nõuded tuleneva ka religioossetest nõuetest. Siiski on suurtapamajades läbiviidud uuringud näidanud, et esineb probleeme nüride nugaadega, mis ei ole heaolu seisukohast aktsepteeritav. Seega on vastavasisuliste nõuete lisamine õigusakti igati põhjendatud.
- Looma liigutamine. Seadus peab sätestama, et lõikejärgselt ei ole lubatav looma edasine liigutamine ning käitlemine enne, kui tuvastatud on looma surm.
- Uimastamine ja uimastamisvahendid. 1099/2009 näeb ette, et uimastamiskohas peab olema olema varuuimastamisvahend, juhuks kui põhivahend ei toimi mingil põhjusel. Ka Eesti õiguses ei ole täpsustatud, et ka rituaalse tapmise puhul peab uimastamisvahend käepärast olema. Looma heaolu seisukohast võiks eeskuju võtta Hollandi seadusest ning sätestada, et tapmiskohas peab olema olema uimastamisvahend ning juhul kui loomal on 40 sekundit peale lõike tegemist veel teadvusel oleku tunnused, siis tuleb loom uimastada.
- Lõikejärgne uimastamine. Seadus peaks sätestama lõikejärgse uimastamise nõude. Lähtudes usukogukondade erinevast suhtumisest meetodisse, peab seadus jätma võimaluse lähtuda usukogukonna tõekspidamisest lõikejärgse uimastamise teostamisel. Igal juhul tuleb uimastamine teostada 40 sekundi pärast kui loom on ikka veel teadvusel.
- kauplemine. Mitmed riigid Euroopas on sätestanud, et liha võib selliselt toota vaid siseriiklikuks tarbeks. Selline regulatsioon on mõistlik, võimaldab tapmise korraldamist väiksemas mahus ja väiksemates tapamajades. Samuti võimaldab selline regulatsioon välja kujundada siseriiklikud liha märgistamise ja sertifitseerimise standardid, mida ka usukogukonnad usaldada saavad. Samuti tähendab selline regulatsioon, et mõlemad aspektid rituaalse tapmise kui usuvabaduse elemendid on täidetud - saadaval on

usaldusväärsest allikast pärit heakskiidetud liha ning usukogukond on kaasatud rituaalse tapmise läbiviimisel. Samuti võimaldab regulatsioon, mis lubab tappa vaid siseriikliku turu tarvis, vähendada rituaalsete tapmist läbiviimise arvu, kuna teadaolevalt tapetakse suurtes riikides ja suurtapamajades peamiselt välisturgude tarbeks. Väiksem tapmist arv aga võimaldab suurendada loomade heaolu.

Seega on autori hinnangul parimaks lahenduseks Euroopa tasandil vastu võtta otsus, et eelneva uimastamiseta rituaalset tapmist võib läbi viia kõigis liikmesriikides vaid siseriiklikuks turustamiseks kohalike usukogukondade vajaduste rahuldamiseks ning konkreetselt sätestatud tingimustel. Rituaalse tapmise puhul on usuvabaduse elemente kaks – vajaliku liha kättesaadavus ning ise rituaalis osalemine. Viimane ei tähenda seda, et iga usklik ise peaks tohtima tapamajas tapmise juures viibida või ise tapatoiminguid läbi viia. Rituaalis osalemise õigus on tagatud sellega, et kohalikus usaldusväärses tapamajas viib tapatoimingud läbi usukogukonna poolt heakskiidetud tapja ning tapatoimingute rituaalset järelevalvet ning liha hindamist viib läbi usukogukonna vaimulik või heakskiidetud isik. Sellisel juhul saab usukogukonna liige olla kindel, et temani jõudnud liha vastab igati tema usupõhimõtetele. Seega oleks tagatud usuvabadus ning kehtestatud piirangud proportsionaalsed. Samuti suureneks seeläbi loomade heaolu, sest loomi tapetaks pika transpordita kohapeal ning väikeses tapamajas kõiki heaolureegleid järgides. Andes sellised üldised suunised kõigile liikmesriikidele, saab kindlasti siseriiklikult reegleid veel täpsustada või kehtestada hea tava nõudeid, võttes arvesse kohalike usukogukondade tavaid ja veterinaaride²³⁶ soovitusi.

²³⁶ Nt Velarde (viide 234).

KOKKUVÕTE

Käesolev magistritöö käsitleb usuvabaduse ning loomakaitse seoseid Euroopa õiguskorras. Töö eesmärgiks oli võrrelda Eestis kehtivat õigust teiste riikide seadusandluse ja kohtupraktikaga, et hinnata Eestis kehtestatud piirangute proportsionaalsust. Töös kirjeldatud õigusaktide ning kohtupraktika analüüsi teiseks eesmärgiks oli aidata välja selgitada parimat võimalikku praktikat, mille alusel oleks võimalik välja töötada toimiv rituaalse tapmise regulatsioon Euroopa Liidu tasandil. Parim praktika ja regulatsioon on selline, mis maksimaalselt võimaldab järgida nii usuvabadust kui loomade heaolu. Selline regulatsioon on vajalik, et vältida rituaalse tapmise täielikku keelustamist kogu Euroopas, vältida üksikute nn „tapmisriikide“ tekkimist, kus ainukesena Euroopas rituaalne tapmine lubatud on, tagada Euroopa usukogukondade õiguskindlus ning selge ja üheselt arusaadav lähenemine rituaalsele tapmisele kogu Euroopas.

Töös analüüsiti rituaalse tapmise kohta käiva ühiskondliku debati hetkeolukorda, samuti uuriti Euroopa riikide regulatsioone rituaalse tapmise osas ning kohtupraktikat vastavate normide sisustamisel. Eesmärk oli demonstreerida, et kuigi erinevates riikides toimuvad diskussioonid kasutavad sarnaseid argumente, siis järgnevad õigusaktid või kohtuotsused erinevad riigiti. See loob ebakindlust, järjekindlusetust ning toob kaasa õiguskindluse puudumise Euroopas. Probleemi lahendamiseks oleks vajalik üle-Euroopaline arutelu kas EL või EIK eestvedamisel ning Euroopa ühine regulatsioon või vähemalt selged ja ühtsed juhised siseriiklike õigusaktide vastuvõtmiseks.

Arutelu teemal, kas koduloomade eelneva uimastamiseta tapmine on lubatav või mitte, toob paratamatult kaasa konflikti ja vastuolud. Lääne ühiskonnale, mis on suures osas võõrdunud põllumajandusloomade kasvatuselt, tundub looma tapmine seda eelnevalt uimastamata ülimalt barbaarse ja julma käitumisena. Seetõttu nõuavad erinevad ühiskonnagrupid järjest valjuhäälselt rituaalsele tapmisele kehtestatud erisuste kaotamist looma heaolu kaitsmise nimel. Rituaalse tapmise keelustamise debati algatajateks on olnud näiteks loomakaitseorganisatsioonid, kes viitavad loomade ebainimlikule kohtlemisele, ühiskonna islamiseerumise vastased või veterinaarid, kes viitavad eetilisele dilemmale järelevalvet teostades. Põhja- ja Kesk-Euroopa valdavalt sekulaarsele ühiskonnale on raske selgitada ka religioossete rituaalide sügavalt veendumuslikku ja vankumatut järgmist usklike poolt, kes ei kahtle hetkekski rituaali kohustuslikkuses ning ei arutle rituaali mõttekuse üle. Seega peaks debatt keskenduma kompromissi leidmisele, et oleks tagatud võimalus usurituaalide sooritamiseks ning samas suureneks loomade heaolu. Siiani on usukogukonnad keeldunud eelnevast uimastamisest, kartuses,

et see põhjustab looma surma. Samas on selgunud, et usukogukondade juhid ei tunne uusimaid meetodikaid ning teadusuuringuid. Vajalik oleks pidev koostöö erinevate teadlaste ja loomakaitsjate ning usukogukondade liidrite vahel, et oleks tagatud nii info liikumine kui ka konstruktiivsed arutelud. Paraku tundub, et suurem osa debatist on suunatud teise poole ründamisele ja süüdistamisele ning enda kaitsmisele ja oma seisukohta toetavate argumentide esitamisele, mis aga muudab konstruktiivse arutelu ning kompromisslahenduste otsimise üsna keerukaks. Seega oleks juba selles debatis vajalik neutraalne riikideülene vahendaja, kes juhiks info liikumist erinevate osapoolte vahel ja tagaks rahumeelse arutelu ning organiseeriks pidevaid uuringuid.

Rituaalse tapmise keelustamise probleemi muudab keeruliseks eelkõige asjaolu, et arutelud ühiskonnaliikmete ja usukogukondade vahel, seadusemuudatused ning kohtuvaidlused toimuvad siseriiklikult, kohati isegi samaaegselt erinevates Euroopa riikides. Jättes küsimuse vaid siseriiklikuks lahendamiseks on tekkinud olukord, kus rituaalse tapmise keelustamine on tihti valmislubadus ning teema tõstatumine sõltub peaaegu täielikult sellest, milline partei või isik on valimistel võimule tulnud. Nagu näitab Hollandi juhtum, esineb olukordi, kus kokkulepitud kompromissi ei jõuda veel ellu viima hakatagi, kui juba järgmised poliitilised jõud uut keelustamist nõudma võivad hakata. EL poolsete suuniste või EIK pretsedentide ja juhendite puudumise tõttu on aga lähenemised probleemile ning lahendused vägagi erinevad, nagu oli näha ka töös kirjeldatud seadusemuudatustest ning kohtulahenditest. Probleem on aga üle-Euroopaline ning vajaks seega ka üldist lahendust kas EL või EIK poolt.

Analüüsides Eesti kehtivat seadusandlust jõudis autor järeldusele, et LoKS sätted piiravad kohati usuvabadust ebaproportsionaalselt. Seaduses sätestatud nõuded lähevad vastuollu riigi neutraalsuse ning usukogukondade autonoomsuse põhimõttega ja annavad riigile liiga suure kaalutusõiguse. Riigi neutraalsus ning usukogukondade autonoomsus on olulised põhimõtted, mille tähtsust on toonitanud nii EL kui ka EIK oma usuvabaduse alastes kaasustes. Seetõttu on oluline, et Eesti seadusandlust muudetaks, et piirangud usuvabadusele oleksid proportsionaalsed.

Euroopa Liit on rituaalse tapmise korraldamise õiguslikust reguleerimisest loobunud, andes võimaluse siseriiklikult otsustada kas ja millistel tingimustel seda lubada. Tulemuseks on see, et riigid võtavad otsuseid vastu suuresti poliitlistest oludest, ühiskonna sotsiaalsest olukorrast ja ühiskondlike organisatsioonide survest lähtuvalt. Rituaalse tapmise küsimus ei ole aga tänaseks enam siseriiklik. Nagu on selgelt näha kirjeldatud kohtukaasustest või seadusemuudatustest ja neile

eelnenud/järgnenud aruteludest, käsitletakse Euroopat ja eeskätt Euroopa turgu ühtsena. Ka rituaalselt tapetud loomade liha turg on osa Euroopa ühisturust ning sealjuures järjest suurenev turg. Osa riikidevahelisest kaubandusest on tekkinud normaalse vabaturu tingimustes, osa aga nende riikide vajadusest, kus rituaalne tapmine on keelatud, aga usukogukondade vajadus liha järele on olemas. See näitab ilmekalt, kuidas ühes riigis vastu võetud siseriiklikul otsusel on mõju teistele riikidele – riigid, mis on keelustanud rituaalse tapmise, lubavad rituaalselt tapetud loomade liha importi naaberriikidest. Riigid on läinud isegi nii kaugele, et rituaalse tapmise keelustamise õigustamiseks on viidatud teise riigi siseriiklikule õigusaktile, mis antud tegevust seal riigis lubab. Seega keelustatakse rituaalne tapmine, aga väidetakse, et usuvabadust piiratud ei ole, kuivõrd naaberriigis on rituaalne tapmine lubatud ja liha on kättesaadav. Selline olukord ei ole esiteks õiglane, kuivõrd annab osadele riikidele võimaluse ennast avalikkuse ees demonstreerida kõlbeliselt ja loomakaitseliselt kõrgema standardiga riigina, pannes samaaegselt koorma usuvabaduse tagamiseks teistele Euroopa riikidele. Teiseks ei ole sellises olukorras tagatud õiguskindlus. Usukogukonnad ei saa tänases Euroopas olla kindlad, et siseriiklik *status quo* säilib, et teatud ühiskonnagruppide surve rituaalse tapmise keelustamiseks üha enamates riikides aktiveerub ning mida sel juhul otsustab seal parajasti võimul olev poliitiline ladvik. Kolmandaks tekitab tõsisemaid küsimusi keskendumine liha kättesaadavuse aspektile ning väitele, et kui vähemalt teistest riikidest on liha kättesaadav, siis usuvabadust piiratud ei ole. Loomulikult on oluline, et inimene saab vabalt kätte talle vajalikku toidumaterjali. Kuid täpselt sama oluline on rituaalse tapmise teine aspekt – õigus ise rituaali läbi viia, millest seaduste seletuskirjades ning kohtulahendites ei analüüsita või libisetakse üldsõnaliselt üle. Siinkohal on kummaline, et kuigi nii EIK kui EL on tunnustanud riikidevahelist lihaga kauplemist, ei ole kumbki leidnud, et rituaalse tapmise regulatsioon on üle-Euroopalise tähtsusega küsimus, mis vajab üle-Euroopalist ühist lahendust.

Ka erinevad kohtud on rituaalse tapmise küsimust lahendanud erinevalt, mistõttu oleks väga vajalik, et EIK või EK annaks selged ja üldised juhised usuvabaduse kaitsmiseks antud kontekstis. Ka kohtupraktika analüüs näitab ilmekalt, et rituaalse tapmise küsimus on konfliktne, erinevate riikide kohtud lahendavad usuvabaduse riive küsimusi erinevalt ning ka kohtukoosseisus olevate kohtunike arvamused antud küsimuses võivad diametraalselt erineda. Ka EIK ja EK otsused rituaalse tapmise osas on üksteisele vastukäivad ning lähevad vastuollu samade kohtute varasemate kaasustega. Kohtud on oma otsustes leidnud, et näha on ilmselge väärtuste nihe looma heaolu suunas, mistõttu loomakaitse tänases ühiskonnas kujutab endast laialdaselt tunnustatud ja olulist

avalikku huvi. Sõltumata sellest on kohtud olnud siiani arvamusel, et loomakaitse ei ole avaliku moraali selline osa, mille alusel saaks usuvabadust piirata ning et looma heaolu ei saa olla olulisemaks väärtuseks kui usuvabadus. Ilmselt võib juba üsna pea mõnes tulevases kaasuses kohus vastupidisele arvamusele jõuda. Kas avaliku moraali kaitse võib usuvabaduse rituaalse tapmise aspekti sisuliselt olematuks muuta, on iseküsimus.

Käesolev töö näitab, et rituaalse tapmise reguleerimisel peaks Euroopa Liit loobuma lähimuse põhimõttest ning ise küsimuse reguleerima. Rituaalse tapmise läbiviimine Euroopa Liidus peaks olema lubatud kõigis liikmesriikides vaid siseriiklikuks turustamiseks kohalike usukogukondade vajaduste rahuldamiseks ning konkreetselt sätestatud tingimustel. Rituaalse tapmise puhul on usuvabaduse elemente kaks – vajaliku liha kättesaadavus ning ise rituaalis osalemine. Rituaalis osalemise õigus on tagatud sellega, et kohalikus usaldusväärses tapamajas viib tapatoimingud läbi usukogukonna poolt heakskiidetud tapja ning tapatoiminguid rituaalset järelevalvet ning liha hindamist viib läbi usukogukonna vaimulik või heakskiidetud isik. Sellisel juhul saab usukogukonna liige olla kindel, et temani jõudnud liha vastab igati tema usupõhimõtetele. Seega oleks tagatud usuvabadus ning kehtestatud piirangud proportsionaalsed.

Usuvabaduse ning loomakaitse vahelise kompromissi saavutamine on keeruline ülesanne, väga raske on kehtestada regulatsiooni, mis kellegi õigusi ei piira ning millega kõik osapooled täiesti rahul oleksid. Seda on tõestanud nii Eesti kogemus kui ka erinevate teiste Euroopa riikide kogemus. Samuti on riikide kogemus tõestanud seda, et regulatsioon või vähemalt üldised juhised ja printsiibid peaksid olema Euroopas ühised ning erinevate osapoolte vahel läbi räägitud EL või EIK juhtimisel. Rahuldava regulatsiooni saavutamine kõiki osapooli kaasates on siiski võimalik ning see peaks olema ka ühiskonna kui terviku eesmärk.

SUMMARY - Religious Freedom and Animal Welfare in Europe

Present thesis discusses the relations between animal protection and religious freedom in European legal order. Religious freedom is one of the most important fundamental right as religion gives ethical and moral norms and guidelines even for everyday behaviour for the believer. Therefore religious freedom is recognised in constitutions and important international agreements. In certain cases, religious freedom can be limited to protect public order, health and morals or to protect the rights of others. Ritual slaughter that is commonly used in Judaism and Islam is recognised as being

one element of religious freedom. Another principle that becomes more and more important in Europe, is animal welfare. European Union has very high standards of animal welfare and animal rights enthusiasts become more active each day. One of the most critical moment in animal welfare is slaughter because slaughter is always painful to the animal. Because of that, the process of slaughter and animal welfare problems that may arise during that, are regulated in regulation (EU) 1099/2009. Regulation says that animals may be slaughtered only after sedation that is usually done with captive bolt gun or electricity. For different reasons, prior sedation during slaughter is not allowed neither in Judaism nor in Islam. To respect religious freedom regulation 1099/2009 gives an opportunity for member states to specify the rules of ritual slaughter in national law. Therefore, 1099/2009 regulates two opportunities for performing slaughter – regular slaughter with prior sedation and religious slaughter where prior sedation might not be demanded, legally both ways are equal. The possibility to regulate the question of ritual slaughter in national law has led to a situation where the regulations in Europe vary a lot – in some countries ritual slaughter without prior sedation is banned and the limitation is found to be proportional, in some countries ritual slaughter is allowed but with many limitations. In Estonia ritual slaughter without prior sedation is allowed but in limited conditions. The proportionality of the limitations was not analysed during the legislative procedure, which seems to be typical in other countries too.

The aim of the paper was to compare the legal order in Estonia with other states in Europe and with the court precedents in order to assess the proportionality of Estonian legal limitations. The second aim was to analyse legal requirements in different European countries and the decisions from Constitutional Courts, European Court and European Court of Human Rights to find common conclusions. That would be the basis to work out a unified regulation for the European Union on ritual slaughter. Best practice and regulation is developed in cooperation with the legislator and the religious communities and guarantees animal welfare and freedom of religion to maximum level. Unified regulation in EU level is necessary to avoid banning of ritual slaughter in Europe, to avoid developing of so-called „killer-countries“, to guarantee legal certainty to religious communities and common understanding of limitations on religious slaughter in Europe.

The problem analysed in this paper was the proportionality of the limitations on religious slaughter in the European Union countries who belong under the jurisdiction of the ECHR and legal certainty of the religious communities. Paper is based on three hypothesis – firstly banning ritual slaughter without prior sedation limits religious freedom unproportionally, secondly, Estonian regulation on

ritual slaughter limits religious freedom unproportionally, and thirdly, to guarantee legal certainty to religious communities and animal welfare to the maximum there is a need to a unified regulation in EU.

The aim of this research paper was to analyse present situation in the debate over ritual slaughter, also to analyse the regulations in different European countries and the court-cases in different courts concerning ritual slaughter. The aim was to demonstrate that the discussions that are held in different countries use the same arguments but the following laws and judgments differ, creating uncertainty, inconsistency and resulting in lack of legal certainty in Europe. To solve this problem it's necessary to start trans-European discussions led by European Union or European Court of Human Rights which would result in regulation that is binding in all European countries or at least clear and common instructions for countries to adopt internal regulations.

Present paper is divided into five chapters. In the first chapter, it clarified that religious freedom is a human right, limitations on religious freedom according to the ECHR are analysed and the principle that ritual slaughter is protected as religious freedom is explained. The general theory of religious freedom is not analysed in the paper as it is thoroughly analysed elsewhere. Second chapter describes the procedure of ritual slaughter and analyses the reasons why the question of banning ritual slaughter is so important in Europe today. The chapter explains the reasons of conflict between different communities, describes present debate in society, proposes possibilities to overcome the differences and explains that in defining public order the shift is towards animal welfare. In the third chapter an overview of European legislation is provided, regulations in different countries are compared, legal limitations and their proportionality is analysed, and some examples of recent legislative procedures are given. In the fourth chapter the decisions from constitutional courts, ECHR and EC are analysed comparatively. Analysis should explain the views of higher courts on the proportionality of limitations, equality of religious communities and state neutrality. Fifth chapter analyses the legislation on ritual slaughter in Estonia, the procedure of enactment of the law, the proportionality of limitations and compares legislation with the legislation in other European countries and court practices. In the end, suggestions for change in legislation are given in order to provide maximum protection to religious freedom as well as animal welfare.

It is almost inevitable that the discussions on whether ritual slaughter should be allowed or not creates conflict. To the western society, which is estranged from farm animal husbandry, killing an

animal without anaesthesia seems to be barbaric and cruel behaviour. For this reason, many groups in society demand the prohibition of ritual slaughter in order to protect animals. In different European countries these groups have been for example animal protection organisations who indicate cruelty towards animals, people who are against the islamisation of the society or veterinarians who indicate ethical dilemmas while performing supervision of the slaughter. To the secular societies in Northern- and Middle-Europe it is also difficult to explain the depth of the convictions and beliefs of the followers of a religion who don't doubt the mandatory character of religious rules or discuss the reasonability of the rule. The debate should concentrate on finding the compromise so that the freedom to perform rituals is granted and at the same time animal welfare is increased. Until now, many religious groups have refused to stun the animals fearing that the stunning would kill the animal. At the same time, it has been ascertained that the leaders of religious communities don't always have the knowledge concerning newest methods and researches. Constant cooperation between different researchers, animal protection organisations and religious communities is necessary in order to ensure information flow and constructive discussions. Unfortunately, it seems that most of the debate at present is directed at attacking and blaming the other party and at the same time deafly defending favourable arguments, which make it very difficult to have a constructive discussion, and finding compromise solutions. Therefore, even in this part of the debate neutral transnational intermediaries are necessary who would be in charge of the information flow, ensure peaceful discussions and organise studies.

European Union law states that slaughter of an animal has to be performed on a previously stunned animal and only possible derogation is while performing ritual slaughter. Thus, EU gives member states a possibility to decide whether to allow this derogation under national law or under what circumstances. As a result, the decisions are made based on the political environment, social situation of the community and the pressure of the communal organisations. The question of banning ritual slaughter is not national anymore. Europe and European market primarily is seen united, that is evident from the court-cases and headnotes of the draft bills discussed in this paper. The market of the meat of the animals slaughtered during ritual slaughter is also part of European common market and that part of the market is growing. Part of that market has been created because of the need of the countries that have banned ritual slaughter but have religious communities that require this special meat. That demonstrates clearly how national law have an effect on other countries – countries that have banned the performance of ritual slaughter allow the import of this meat from neighbouring countries. States have even gone so far that in justifying the banning of

ritual slaughter they have indicated on the national regulation of another state that allows such practice. Thus, ritual slaughter can be banned and no restriction on religious freedom is admitted, since in other countries ritual slaughter is allowed and meat is available. This is not just, as it gives some countries the opportunity to present themselves as countries with highest standard of morality and concern on animal welfare but at the same time leaving the burden of ensuring religious freedom to other European countries. Secondly, this situation doesn't ensure legal certainty. Religious communities in Europe today cannot be sure on the preservation of national status quo, that pressure on banning ritual slaughter from certain members of community activates in more and more member states and what would the decision of the political party in power at that moment would be. Thirdly, concentration on the availability of the meat and claims that if the meat is available at least from other countries religious freedom is not compromised raises serious questions. Of course, it is important that people have an access to food supply of their need. But equally as important is another aspect of ritual slaughter – right to perform the ritual. So far judgements or headnotes of bills haven't mentioned that aspect or have mentioned it in general and not analysed that aspect in depth. It is strange that both EU and ECHR have acknowledged the trade of meat between states, but neither has found that this makes ritual slaughter intra-European problem that needs intra-European united solution.

Analysing Estonian Animal Welfare Protection Act the author concluded that the norms in the Act limit the freedom of religion unproportionally. Norms don't follow the principles of state neutrality and the autonomy of religious communities and give excessive power of deliberation to the state. Principles of state neutrality and autonomy of religious communities are integral principles that have been stressed both by EU and by ECHR in previous decisions concerning religious freedom. Therefor it is important to alter Estonian legislation so that the limitations on religious freedom are proportional.

Different courts have adjudicated differently on the issue of ritual slaughter therefor it is necessary for the ECHR and EC to give clear and common directions on how to protect religious freedom in that aspect. An analysis of the court practices demonstrates that the question of ritual slaughter is conflict, courts in different countries have different views on the question and even that the opinions of judges in the same court may differ cardinally. Even ECHR and EC decisions have been contradictory to the previous decisions from the same courts. Courts have found that there is an obvious shift of values towards animal welfare in the community and animal protection is widely

recognised and important public interest in society in general. Still, the courts have found that animal protection is not such a part of public morals that would allow restrictions of religious freedom or that animal protection is more important value than religious freedom. It is not impossible that in some future cases courts would come to contrary conclusion. Can protection of public morals essentially delete the aspect of ritual slaughter of religious freedom is left to discuss.

Present thesis demonstrates that European Union should disclaim from the principle of subsidiarity and enact unified regulation concerning ritual slaughter in the EU. Ritual slaughter should be allowed in all European countries only to produce meat for internal market for the use of local religious communities in limited conditions. There are two elements of religious freedom in ritual slaughter – the availability of proper meat and right to participate in the ritual. The latter is provided when slaughter is performed in local slaughterhouse by the approved slaughterman and the process and the meat is inspected by the local religious community. This would guarantee religious freedom in all aspects and provide proportionate limitations.

To reach the compromise between religious freedom and animal welfare is difficult, it is complicated to implement a regulation which doesn't restrict people's rights and which all parties involved are satisfied with. Both Estonian experience and the experiences from other European countries have proved that. An analysis demonstrates that regulation or at least general guidelines and principles should be common in all European countries and previously discussed between different parties under the guidance of EU or ECHR. Reaching compromise and implementing regulation that would satisfy different parties is possible and should be the purpose of the society in general.

KASUTATUD LÜHENDID

CRC – Lapse õiguste konventsioon

ECHR – European Court of Human Rights

EC – European Court

EIK – Euroopa Inimõiguste Kohus

EIÕK – Euroopa Inimõiguste ja Põhivabaduste Kaitse Konventsioon

EK - Euroopa Kohus

EL – Euroopa Liit

EU – European Union

ICCPR - ÜRO Kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvaheline pakt

LoKS – Loomakaitseseadus

PS - Põhiseadus

UDHR - Universal Declaration of Human Rights (Inimõiguste Ülddeklaratsioon)

VTa – Veterinaar-ja Toiduamet

KASUTATUD KIRJANDUS

1. 2000. a rahva ja eluruumide loendus. - Statistikaameti koduleht. Arvutivõrgus - <http://pub.stat.ee/px-web.2001/Database/Rahvaloendus/REL2000/17Usk/17Usk.asp> (01.02.2020).
2. 2011. a rahva ja eluruumide loendus. - Statistikaameti koduleht. Arvutivõrgus - http://pub.stat.ee/pxweb.2001/Database/Rahvaloendus/REL2011/07Rahvastiku_demograafia_filised_ja_etno_kultuurilised_naitajad/09Usk/09Usk.asp (01.02.2020).
3. Anil, H. jt. Comparison of Halal Slaughter with Captive Bolt Stunning and Neck Cutting in Cattle: Exsanguination and Quality Parameters. - Animal welfare. Volume 15, 2006, lk 325-330. Arvutivõrgus - https://www.researchgate.net/publication/233643472_

- Comparison_of_Halal_slaughter_with_captive_bolt_stunning_and_neck_cutting_in_cattle_Exsanguination_and_quality_parameters (01.02.2020).
4. Anil, H. jt. Religious Rules and Requirements – Halal slaughter. - Dialrel project, 2010. Arvutivõrgus - www.dialrel.eu/images/halal-rules.pdf (27.12.2016).
 5. Barclay, C. Religious Slaughter. - Commons Briefing papers SN01314. House of Commons Library. 11.06.2012. Arvutivõrgus - <https://researchbriefings.parliament.uk/ResearchBriefing/Summary/SN01314> (15.02.2020).
 6. Bergeaud-Blackler, F. New Challenges for Islamic Ritual Slaughter: A European Perspective. - Journal of Ethnic and Migration Studies. Volume 35, number 6, 2007, lk 965-980. Arvutivõrgus - <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13691830701432871> (15.02.2020).
 7. Bozhkova, M. The Netherlands Ban Kosher and Halal Export. - Eatglobe, 23.02.2016. Arvutivõrgus - <http://www.eatglobe.com/news/food/1444-the-netherlands-ban-kosher-and-halal-exports.html> (20.01.2017).
 8. Bozzo, G. jt. Kosher Slaughter Paradigms: Evaluation of Slaughterhouse Inspection Procedures. - Meat Science. Issue 128, 2017, lk 30-33. Arvutivõrgus - <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/28167403> (12.12.2018).
 9. Caspar, J., Luy, J. Animal welfare at religious slaughter. The ethics workshop of the DIALREL project. - Dialrel report, 2010.
 10. CJEU press release no 128/17. According to Advocate General Wahl, the requirement for ritual slaughtering without stunning to be carried out in an approved slaughterhouse does not infringe the right to religious freedom. Luxembourg, 30.11.2017. Arvutivõrgus - https://curia.europa.eu/jcms/jcms/p1_612128/en/ (16.02.2020).
 11. CJEU press release no 15/19. The organic production logo of the European Union cannot be placed on meat derived from animals that have been slaughtered in accordance with religious rites without first being stunned. Luxembourg, 26.02.2019. Arvutivõrgus - <https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2019-02/cp190015en.pdf> (01.02.2020).
 12. Cohen, J. Kosher Slaughter, State Regulation of Religious Organizations and the European Court of Human Rights. - Intercultural Human Rights Law Review. Volume 4, 2009, lk 355-385. Arvutivõrgus - <https://www.stu.edu/Portals/Law/docs/human-rights/ihrlr/volumes/4/355-386-JonathanCohen->

KosherSlaughterStateRegulationofReligiousOrganizationsandtheEuropeanCourtofHuman RightsEssay.pdf (03.03.2017).

13. Dahlan-Taylor, M. Beyond Barbarity and Concealment: Animal Sacrifice and Religious Slaughter in Islamic Responses to Postdomesticity. - Culture and Religion. Volume 17, Issue 3, 2016, lk 352-365. Arvutivõrgus - <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14755610.2016.1216456> (03.01.2020).
14. Delahunty, R.J. Does Animal Welfare Trump Religious Liberty? The Danish Ban on Kosher and Halal Butchering. - San Diego International Law Journal. Volume 16, issue 2, 2015, lk 341-379. Arvutivõrgus - https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2433789 (24.01.2017).
15. Doe, N. Law and Religion in Europe: A Comparative Introduction. Oxford: Oxford University Press, 2011.
16. Downing, E. Religious Slaughter of Animals. - Commons Briefing Papers SN07108. House of commons Library. 12.02.2015. Arvutivõrgus - <https://researchbriefings.parliament.uk/ResearchBriefing/Summary/SN07108#fullreport> (03.05.2018).
17. Ernits, M. Põhiseaduse II peatüki sissejuhatus. – Ü. Madise jt (toim). Eesti Vabariigi põhiseadus. Kommenteeritud väljaanne. 4., täiend. vlj. Tallinn: Juura, 2017. Arvutivõrgus - <https://www.pohiseadus.ee/index.php?sid=1&ptid=12> (01.02.2020).
18. Euroopa Inimõiguste Kohus. Factsheet. – Freedom of religion. http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Freedom_religion_ENG.pdf (13.02.2017).
19. Federation of Veterinarians of Europe. FVE position paper. FVE/02/104. Arvutivõrgus - http://www.fve.org/news/position_papers/animal_welfare/fve_02_104_slaughter_prior_stunning.pdf (13.02.2017).
20. Ferrari, S., Bottoni, R. Legislation Regarding Religious Slaughter in the EU member, Candidate and Associated Countries. - Dialrel report, 02.2010. Arvutivõrgus - <http://www.dialrel.eu/images/report-legislation.pdf> (16.12.2016).
21. Fuseini, A. jt. The Perception and Acceptability of Pre-slaughter and Post-slaughter Stunning for Halal Production: The Views of UK Islamic Scholars and Halal Consumers. - Meat Science. Volume 123, January 2017, lk 143-150. Arvutivõrgus - <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0309174016303151> (13.02.2017).

22. Gliszczynska-Grabias, A., Sadurski, W. Freedom of Religion Versus Humane Treatment of Animals: Polish Constitutional Tribunal's Judgment on Permissibility of Religious Slaughter. - European Constitutional Law Review. Volume 11, 2015, lk 596-608. Arvutivõrgus - <https://www.cambridge.org/core/journals/european-constitutional-law-review/article/div-classtitlefreedom-of-religion-versus-humane-treatment-of-animals-polish-constitutional-tribunals-judgment-on-permissibility-of-religious-slaughterdiv/F597598ADEB45F9C36B80AA8DBEFBF61> (08.02.2017).
23. Gliszczynska-Grabias, A., Sadurski, W. Law of Ritual slaughter and the Principle of Religious Equality. - Sydney Law School. Legal studies research paper no 16/84, sept 2016. Arvutivõrgus - <http://ssrn.com/abstract=2839088> (13.02.2017).
24. Global religious futures. Region Profiles. Europe. Pew Research Centre. Arvutivõrgus - http://www.globalreligiousfutures.org/regions/europe/religious_demography#/?affiliations_religion_id=0&affiliations_year=2010 (03.01.2020).
25. Haupt, C.E. Free exercise of Religion and Animal Protection: A Comparative Perspective on Ritual Slaughter. - The Georg Washington International Law Review. Volume 39, 2007, lk 839-885. Arvutivõrgus - <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/gwirlr39&div=37&id=&page=> (21.04.2018).
26. Havinga, T. Regulating Halal and Kosher Foods: Different Arrangements between State, Industry and Religious Actors. - Erasmus Law Review. Volume 3, issue 4, 2010, lk 241-255. Arvutivõrgus - https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1815253 (24.01.2017).
27. Hehemann, L. Religious Slaughtering and Organic Labels: Œuvre d'assistance aux bêtes d'abattoirs. - European Papers. Volume 19, issue 1, 2019, lk 297-305. Arvutivõrgus - <http://www.europeanpapers.eu/en/europeanforum/religious-slaughtering-and-organic-labels-oeuvre-dassistance-aux-betes-dabattoirs> (01.02.2020).
28. Hill, M., Barnes, K. Limitations on Freedom of Religion and Belief in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights in the Quarter Century since its Judgement in Kokkinakis v. Greece. - Religion and Human Rights. Volume 12, issue 2-3, 2017, lk 174-197. Arvutivõrgus - https://brill.com/view/journals/rhrs/12/2-3/article-p174_174.xml?language=en (17.10.2019).
29. Hodkin, M. When Ritual Slaughter isn't Kosher: An Examination of Shechita and The Humane Methods of Slaughter Act. - Journal of Animal Law. Issue 1, 2005, lk 129-150.

- Arvutivõrgus - <https://www.animallaw.info/article/when-ritual-slaughter-isnt-kosher-examination-shechita-and-humane-methods-slaughter-act> (15.02.2020).
30. Holleben, von K. jt. Report on Good and Adverse Practices - Animal Welfare Concerns in Relation to Slaughter Practices from the Viewpoint of Veterinary Sciences. - Dialrel report, 2010. Arvutivõrgus – <http://www.dialrel.eu/images/veterinary-concerns.pdf> (25.05.2016)
31. Islami seadus. Loomade tapmisest. Eesti Islamikogukonna koduleht. Arvutivõrgus - <https://www.islam.pri.ee> (01.02.2020).
32. Jeggle, E. (raportöör). Loomade kaitset ja heaolu käsitlev ühenduse tegevuskava aastateks 2006–2010. Euroopa Parlament, raport, 10.09.2006. Euroopa Parlamendi resolutsiooni ettepanek. Arvutivõrgus - <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A6-2006-0290+0+DOC+XML+V0//ET> (03.01.2020).
33. JTA. Dutch Animal Welfare Party Proposes Ban on Ritual Slaughter. - The Times of Israel. 21.03.2018. Arvutivõrgus - <https://www.timesofisrael.com/dutch-animal-welfare-party-proposes-ban-on-ritual-slaughter/> (15.02.2020).
34. Judaistide populatsioon maailmas. Arvutivõrgus - <https://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Judaism/jewpop.html> (15.02.2020).
35. Kesselman, H. (toim) jt. A Guide to Shechita. - Shechita UK, 2009. Arvutivõrgus - <http://www.shechitauk.org/news/publications.html#c25> (15.02.2020).
36. Kiviorg, M., Roosma, P. Põhiseaduse § 40 . – Ü. Madise jt (toim). Eesti Vabariigi põhiseadus. Kommenteeritud väljaanne. 4., täiend. vlj. Tallinn: Juura, 2017. Arvutivõrgus - <https://www.pohiseadus.ee/index.php?sid=1&ptid=45&p=40> (15.12.2019).
37. Korrakaitseaduse eelnõu seletuskiri. 03.07.2006. 3-2-01/7009. Arvutivõrgus - <https://www.riigikogu.ee/tegevus/eelnoud/eelnou/8a9c2286-06fc-65d2-957b-bd9e11a940c4/Korrakaitseadus> (01.02.2020).
38. Krislov, Z. „Ritual Questions“ in the 21st Century: On Tolerating Religious Slaughter. - A Senior Essey. Yale University, 2015. Arvutivõrgus - politicalscience.yale.edu/sites/default/files/files/Krislov_Zachary.doc (15.02.2017).
39. Kurth, L., Glasbergen, P. Dealing With Tensions of Multiculturalism: The Politics of Ritual Slaughter in the Netherlands. - European Journal of Cultural Studies. Vol 20, issue 4, 2017. Arvutivõrgus - https://www.aph.gov.au/About_Parliament/Parliamentary_Departments/Parliamentary_Library/pubs/rp/rp1011/11rp06 (15.02.2020).

40. Langenfeld, C. Germany. - International Journal of Constitutional Law. Volume 1, issue 1, January 2003, lk 141-147. Arvutivõrgus - <https://academic.oup.com/icon/article-lookup/doi/10.1093/icon/1.1.141> (13.02.2017).
41. Legal Restrictions on Religious Slaughter in Europe. - The Law Library of Congress, Global Legal Research Center. Märts 2018. Arvutivõrgus - <https://www.loc.gov/law/help/religious-slaughter/europe.php> (15.02.2020).
42. Lever, J. Miele, M. The Growth of Halal Meat Markets in Europe: An Exploration of the Supply Side Theory of Religion. - Journal of Rural Studies. Volume 28, issue 4, 2012, lk 528-537. Arvutivõrgus - <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0743016712000666> (12.02.2017).
43. Lewis, M. The Regulation of Kosher Slaughter in The United States: How to Supplement Religious Law so as to Ensure the Humane Treatment of Animals. - Animal Law. Volume 16, issue 2, 2016, lk 259-286. Arvutivõrgus - <https://www.animallaw.info/article/regulation-kosher-slaughter-united-states-how-supplement-religious-law-so-ensure-humane> (15.02.2020).
44. Loomakaitseaduse ja sellega seoses teiste seaduste muutmise seadus. Eelnõu. Eelnõu toimik 12-0743. Arvutivõrgus - <http://eelnoud.valitsus.ee/main#uLODfzW7> (01.02.2020).
45. Loomakaitseaduse ja sellega seoses teiste seaduste muutmise seadus. Seletuskiri. 07.06.2012. Arvutivõrgus - <http://eelnoud.valitsus.ee/main#s9edVKWT> (01.02.2020).
46. Loomakaitseaduse ja sellega seonduvalt teiste seaduste muutmise seaduse eelnõu. Seletuskiri. 03.08.2012. Arvutivõrgus - <http://eelnoud.valitsus.ee/main#mk2nRzGV> (01.02.2020).
47. Loomakaitseaduse ja sellega seonduvalt teiste seaduste muutmise seaduse eelnõu seletuskiri, 28.09.2012. Arvutivõrgus - <http://eelnoud.valitsus.ee/main#WMAKAoq8> (01.02.2020).
48. Magonet, J. Kashrut – the Jewish Dietary Laws. - Doshiba University, CISMOR. Journal of the Interdisciplinary Study of Monotheistic Religions (JISMOR) 14, 03.2019. Arvutivõrgus - <http://www.cismor.jp/uploads-images/sites/3/2019/03/caef0efb3bd02c42eb44d5d7a840f911.pdf> (01.02.2020).
49. Maruste, R. Konstitutsionalism ning põhiõiguste ja –vabaduste kaitse. Tallinn: Juura, 2004.
50. Maruste, R., Kolk, T. Põhiseaduse § 21 kommentaar – Ü. Madise jt (toim). Eesti Vabariigi põhiseadus. Kommenteeritud väljaanne. 4., täiend. vlj. Tallinn: Juura, 2017.

51. Miele, M. Religious Slaughter: Promoting a Dialogue About the Welfare of Animals at Time of Killing. - Society and Animals. Number 21, 2013, lk 421-424. Arvutivõrgus - <http://www.animalsandsociety.org/wp-content/uploads/2016/05/miele.pdf> (07.02.2017).
52. Needham, C. Religious Slaughter of Animals in the EU. - Library Briefing 120375REV2. Library of the European Parliament, 15.11.2012. Arvutivõrgus - http://www.europarl.europa.eu/RegData/bibliotheque/briefing/2012/120375/LDM_BRI%282012%29120375_REV2_EN.pdf (31.01.2017).
53. Peters, A. Religious Slaughter and Animal Welfare Revisited : CJEU, Liga van Moskeeën en islamitische Organisaties Provincie Antwerpen (2018). - Canadian Journal of Comparative and Contemporary Law. Volume 5, 2019, lk 269-298. Arvutivõrgus - <http://www.cjccl.ca/wp-content/uploads/2019/09/Peters-1.6.pdf> (22.08.2019).
54. Pointing, J. Strict Liability Food Law and Halal Slaughter. Comment. - The Journal of Criminal law. Volume 78, number 5, 2014, lk 387-391. Arvutivõrgus - <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1350/jcla.2014.78.5.940> (01.02.2020).
55. Põllumajandusministeeriumi kiri Imran Malik'le, 10.10.2011 nr 12.1-2/10536-1.
56. Rezgui, H., DiSpigno, B. Benefits of Religious Slaughter Without Stunning for Animals and Humans. - ASIDCOM koduleht. ASIDCOM report, 2010. Arvutivõrgus - <http://www.asidcom.org/Report-the-welfare-of-animals-is.html> (13.03.2017).
57. Rezgui, H. jt. Religious Slaughter in Europe: Consumer Deception and DialRel's Failure. 2010. – ASIDCOM koduleht, 2010. Arvutivõrgus - <http://www.asidcom.org/Religious-Slaughter-in-Europe.html> (01.02.2020).
58. Riigikogu stenogramm 22.11.2012. Arvutivõrgus - <http://www.riigikogu.ee/?op=steno&stcommand=stenogramm&date=1353571171#pk11386> (01.02.2020).
59. Riigikogu stenogramm, 17.10.2012. Arvutivõrgus - <http://www.riigikogu.ee/?op=steno&stcommand=stenogramm&date=1350471481> (01.02.2020).
60. Rijksoverheid press release. Nadere afspraken over onbedwelmd slachten volgens religieuze riten [Additional Agreement on Slaughter Without Stunning According to Religious Rites]. 05.07.2017. Arvutivõrgus - <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/dierenwelzijn/nieuws/2017/07/05/nadere-afspraken-over-onbedwelmd-slachten-volgens-religieuze-ritten> (15.02.2020).

61. Ringvee, R. Riik ja religioon nõukogudejärgses Eestis 1991-2008. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011.
62. Ritual Slaughter. Case K 52/13. Press release after the hearing. Arvutivõrgus - <http://trybunal.gov.pl/en/news/press-releases/after-the-hearing/art/7278-uboj-rytualny/> (12.02.2017).
63. Rosen, S.D. Physiological Insights into Shechita. - The Veterinary Record, 12.06.2004, lk 759-765. Arvutivõrgus - <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/15224598> (12.03.2017).
64. Rovinsky, J.A. The Cutting Edge: The Debate Over Regulation of Ritual Slaughter in the Western World. - California Western International Law Journal. Volume 45, issue 1, 2014, lk 79-108. Arvutivõrgus - <http://scholarlycommons.law.cwsl.edu/cwilj/vol45/iss1/3/> (14.02.2017).
65. Salamano, G. Acceptability of Electrical Stunning and Post-cut Stunning Among Muslim Communities: A Possible Dialogue. - Society and Animals. Number 21, 2013, lk 443-458. Arvutivõrgus - <https://www.animalsandsociety.org/wp-content/uploads/2016/05/salamano.pdf> (01.04.2020).
66. Schyff, van der G. Ritual Slaughter and Religious Freedom in Multilevel Europe: The Wider Importance of the Dutch Case. - Oxford Journal of Law and Religion, volume 3, issue 1, 2014, lk 76-102. Arvutivõrgus - <http://www.jus.uio.no/smr/english/research/areas/diversity/events/van-der-schyff-ritual-slaughter-2014.pdf> (22.01.2017).
67. Silver, J. Case Comment. Zgodnie z Obyczajami Religijnymi (According to Religious Rights): A Dissenting Opinion on the Polish Slaughter Case. - Oxford Journal of Law and Religion. Volume 3, Issue 2, 2014, lk 347-353. Arvutivõrgus - <https://academic.oup.com/ojlr/article-abstract/3/2/347/2939053/Zgodnie-z-Obyczajami-Religijnymi-According-to?redirectedFrom=PDF> (02.02.2017).
68. Silver, J. Understanding Freedom of Religion in a Religious Industry: Kosher Slaughter (Shechita) and Animal Welfare. - Victoria University of Wellington Law Review. Volume 42, issue 4, 2011, lk 671-704.
69. Siseministeriumi kiri Põllumajandusministeeriumile 26.07.2012, nr 1-7/253-1. Arvutivõrgus - <http://eelnoud.valitsus.ee/main#NDgZ2890>.
70. Slovak Republic 2018 International Religious Freedom Report. Arvutivõrgus - <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2019/05/SLOVAKIA-2018-INTERNATIONAL-RELIGIOUS-FREEDOM-REPORT.pdf> (04.04.2020).

71. Smith, D. „Cruelty of the Worst Kind“: Religious Slaughter, Xenophobia, and the German Greens. - Central European History 40, 2007, lk 89-115. Arvutivõrgus - <https://www.cambridge.org/core/journals/central-european-history/article/cruelty-of-the-worst-kind-religious-slaughter-xenophobia-and-the-german-greens/1D25D743D92F57F60C9B64878E72BCEB> (11.02.2017).
72. Szumigalska, A., Bazan, M. Ritual Slaughter Issue in Poland: Between Religious Freedom, Legal Order and Economic-political Interests. - Religion and Society in Central and Eastern Europe. Volume 7, Issue 1, 2014, lk 53-69. Arvutivõrgus - rascee.net/index.php/rascee/article/viewFile/85/79 (10.02.2017).
73. Zivotofsky, A.Z. Religious Rules and Requirements – Judaism. - Dialrel project, 2010. Arvutivõrgus - www.dialrel.eu/images/dialrel-wp1-final.pdf (27.12.2016).
74. Zoethout, C.M. Ritual Slaughter and the Freedom of Religion: Some Reflections on a Stunning Matter. - Human Rights Quarterly. Volume 35, Number 3, August 2013, lk 651-672. Arvutivõrgus - https://pure.uva.nl/ws/files/.../132683_HRQ_2013_35.3_zoethout.pdf (10.02.2017).
75. Soidla, R. jt. Tapaloomade vedu ja algtoetlemine. Tartu: Halo Kirjastus, 2009.
76. The Constitutional Court's "Traditional Slaughter" Decision: The Muslims' Freedom of Faith and Germany's Freedom of Conscience. - German Law Journal, 2002. Arvutivõrgus: <http://www.germanlawjournal.com/index.php?pageID=11&artID=128> (13.02.2017).
77. Usuühendused Eestis. - Siseministeeriumi koduleht. Arvutivõrgus - <https://www.siseministeerium.ee/et/eesmark-tegevused/usuuhendused> (16.02.2020).
78. Valenta, M. Pluralist Democracy or Scientistic Monocracy? Debating Ritual Slaughter. - Erasmus Law Review. Volume 5, issue 1, 2012, lk 27-42. Arvutivõrgus - http://www.erasmuslawreview.nl/tijdschrift/ELR/2012/1/ELR_2210-2671_2012_005_001_003.pdf (04.09.2019).
79. Vašek, M. Ritual Slaughter and the Freedom of Religion. - Vienna Online Journal on International Constitutional Law. Volume 3, Issue 3, 2009, lk 228-231. Arvutivõrgus - http://staatsrecht.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/inst_staatsrecht/inst_staatsrecht_thienel/Vasek__Ritual_Slaughter.pdf (13.02.2017).
80. Velarde, A. jt. Improving Animal Welfare during Religious Slaughter. Recommendations for Good Practices. - Dialrel report, 2010. Arvutivõrgus -

<https://issuu.com/florencebergeaud-blackler/docs/dialrel-recommandations-final-edited?viewMode=magazine> (01.03.2020).

81. Vickers, L. *Religious Freedom, Religious Discrimination and the Workplace*. Oxford and Portland (Oregon), Hart Publishing, 2008.
82. Watson, P, Oliver, P. Is the Court of Justice of The European Union Finding its Religion? - *Fordham International Law Journal*. Volume 42, number 3, 2019, lk 847-874. Arvutivõrgus - <https://ir.lawnet.fordham.edu/ilj/vol42/iss3/4/> (22.08.2019).
83. Withnall, A. Denmark Bans Kosher and Halal Slaughter as Minister Says Animal Rights Come Before Religion. - *The Independent*, 18.02.2014. Arvutivõrgus - <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/denmark-bans-halal-and-.kosher-slaughter-as-minister-says-animal-rights-come-before-religion-9135580.html> (20.01.2017).
84. Wyatt, C. Should Ritual Slaughter Be Banned in the UK? - *BBC News*. 16.02.2015. Arvutivõrgus - <https://www.bbc.co.uk/news/uk-31411219> (01.02.2020)

KASUTATUD KOHTULAHENDID

1. Bundesverfassungsgericht, 15.01.2002, 1 BvR 1783/99. Arvutivõrgus - http://www.bundesverfassungsgericht.de/entscheidungen/rs20020115_1bvr178399en.htm 1 (14.02.2017).
2. EIK 27.06.2000, 27417/95, *The Jewish Lithurgical Association Cha'are Shalom Ve Tsedek vs. France*.
3. EIK 27.06.2000, 27417/95, *The Jewish Lithurgical Association Cha'are Shalom Ve Tsedek vs. France*. Joint dissenting opinion of judges.
4. EIK 05.10.2006, 72881/01, *Moscow Branch of the Salvation Army v. Russia*.
5. EIK 05.04.2007, 18147/02, *Church of Schientology Moscow vs Russia*.
6. EIK 26.04.2016, 62649/10, *Izzetin Dogan and others vs Turkey*.
7. Euroopa Kohus 29.05.2018, C-426/16, *Liga van Moskeeën en Islamitische Organisaties Provincie Antwerpen VZW jt vs Vlaams Gewest*, ECLI:EU:C:2018:335.

8. Euroopa Kohus 29.05.2018, C-426/16, *Liga van Moskeeën en Islamitische Organisaties Provincie Antwerpen VZW jt vs Vlaams Gewest*, ECLI:EU:C:2018:335. Kohtujurist N. Wahli ettepanek.
9. Euroopa Kohus, 26.02.2019, C-497/17, *Œuvre d'assistance aux bêtes d'abattoirs (OABA) versus Ministre de l'Agriculture et de l'Alimentation, Bionoor SARL, Ecocert France SAS, Institut national de l'origine et de la qualité (INAO)*, ECLI:EU:C:2019:137.
10. Euroopa Kohus, 26.02.2019, C-497/17, *Œuvre d'assistance aux bêtes d'abattoirs (OABA) versus Ministre de l'Agriculture et de l'Alimentation, Bionoor SARL, Ecocert France SAS, Institut national de l'origine et de la qualité (INAO)*, ECLI:EU:C:2019:137. Kohtujurist N. Wahli ettepanek.
11. Trybunał Konstytucyjny, 10.12.2014, K 52/13. Arvutivõrgus - <http://trybunal.gov.pl/en/hearings/judgments/art/7276-uboj-rytualny/> (10.02.2017).
12. United States Supreme Court, 11.06.1993, No. 91-948. *Church of the Lukumi Babalu Aye, Inc. et al v City of Hialeah*. Arvutivõrgus - <https://www.supremecourt.gov/opinions/boundvolumes/508bv.pdf> (10.12.2016).
13. Verfassungsgerichtshof, 17.12.1998, B 3028/97, VfSlg 15394. Arvutivõrgus - http://www.ris.bka.gv.at/Dokument.wxe?Abfrage=Vfgh&Dokumentnummer=JFT_10018783_97B03028_00 (22.02.2017).

KASUTATUD ÕIGUSAKTID

1. Deklaratsioon usulise sallimatuse ja usu või veendumuse tõttu diskrimineerimise kõikide vormide lõpetamise kohta. - A/RES/36/55, 25.11.1981.
2. Eesti Vabariigi Põhiseadus. - RT 1992, 26, 349.
3. Euroopa Inimõiguste ja Põhivabaduste Konventsioon. - 4.11.1950. RT II 2000, 11, 57. 1.
4. Euroopa Liidu Nõukogu 28.06.2007 määrus (EÜ) nr 834/2007 mahepõllumajandusliku tootmise ning mahepõllumajanduslike toodete märgistamise ja määrase (EMÜ) nr 2092/91 kehtetuks tunnistamise kohta. – ELT L 189, 20.7.2007, lk 1—23.
5. Euroopa Liidu Nõukogu 24.09.2009. a määrus (EÜ) nr 1099/2009, loomade kaitse kohta surmamisel. – ELT L 303, 18.11.2009.

6. Euroopa Parlamendi ja nõukogu direktiiv 2010/63/EL, 22. september 2010 , teaduslikel eesmärkidel kasutatavate loomade kaitse kohta. - ELT L 276, 20.10.2010, lk 33—79.
7. Euroopa Parlamendi ja Nõukogu 29.04.2004 a. määrus nr 853/2004, millega sätestatakse loomset päritolu toidu hügieeni erieeskirjad. - ELT L 139, 30.4.2004, lk 55—205.
8. Euroopa Ühenduse Asutasmislepingu (konsolideeritud versioon) – D. Euroopa Ühenduse asutasmislepingule lisatud protokollid. - Protokoll (nr 33) loomade kaitse ja heaolu kohta (1997). - ELT C 321E , 29.12.2006, lk 314. Arvutivõrgus - <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/ET/TXT/?uri=CELEX:12006E/PRO/33> (30.03.2020).
9. Federal Act on the Protection of animals. Arvutivõrgus - http://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/Erv/ERV_2004_1_118/ERV_2004_1_118.pdf (22.02.2017).
10. Loomakaitseseadus. - RT I 2001, 3, 4.... RT I, 13.03.2019, 16.
11. Loomakaitseseaduse muutmise ja sellega seonduvalt teiste seaduste muutmise seadus. - RT I, 18.12.2012, 2
12. Looma religioosel eesmärgil tapmise korraldamise ja läbiviimise kord. – Vabariigi Valitsuse 31.07.2001 a määrus nr 266. RT I 2001, 69, 421.
13. Põllumajanduslooma religioosel eesmärgil tapmise erimeetodid, religioosel eesmärgil tapmise loa taotluse täpsemad sisu- ja vorminõuded ning religioosel eesmärgil tapmise läbiviimise nõuded ja kord. – Põllumajandusministri 27.12.2012 a määrus nr 93, RT I, 29.12.2012, 53.
14. ÜRO Inimõiguste Ülddeklaratsioon. 10.12.1948. UN General Assembly resolution 217 A (III). Arvutivõrgus - <https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/UDHRIndex.aspx> (01.02.2020).
15. ÜRO Kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvaheline pakt. - RT II 1994, 10, 11.
16. ÜRO Laste õiguste konventsioon. - RT II 1996, 16, 56.